म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय: निबंध

संग्रहालय क्रमांक: ९१ / ८२८

लेखक: शिवराम सिताराम वाळोजे

सन: १८६५

पुस्तकाचें नांव: सिसरोकृतनीतिविषयक चार निबंध

९१
संग्रः

सिसरोकृतनीति विषयक चार निबंध.

निबंध

. ग्रं. सं. ठाणें
य निबंध
नं. ५२८७.
न- १८८८
लायब्ररी अंगीकारित मजूरके पु.

नीतिविषयक चार निबंध.

रा. सा. शिवराम सिताराम वागळे.
बी. ए. एल्. एल्. बी.

यानीं

लिहिलें

तें

"गणपत कृष्णाजी"च्या छापखान्यांत छापिलें.

आवृत्ति दुसरी.

या पुस्तकासंबंधी सर्वप्रकारचे हक्क सन १८६७
च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें प्रकाशकांनीं
स्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत ४ आणे.

विविधज्ञानविस्तार पुस्तकालयांत विकत मिळतील.

मि. ९८४
मराठी ग्रंथ संग्रहालय

सिसरोकृत नीतिविषयक चार निबंध.

अमलदारांचीं कर्तव्यक[illegible]

एशिया खंडाचा पश्चिम भाग रोमन लोक[illegible] स्वाधीन होता त्या वेळीं तेथला कारभार एक रोमन अम[illegible] असे. दरवर्षी नवीन अमलदाराची नेमणूक होत असे. [illegible]र सिसरोचा धाकटा भाऊ असतांना त्यानें इतक्या उत्तम रीतीनें काम केलें कीं, दुसऱ्या वर्षी त्या जागेवर पुन्हा त्याचीच नेमणूक झाली. तिसऱ्या वर्षीही त्याचीच नेमणूक झाली. याप्रमाणें एकसारखीं तीन वर्षें एशियाचा कारभार त्यानें केला. या वेळीं रोममध्यें सिसरोचें वजन मोठें असल्यामुळें त्याच्या भावाची एशियांत पुन्हा नेमणूक झाली हें खरें; तथापि तो भाऊही मोठा विद्वान्, धूर्त, व राजकारभारांत निपुण होता, यांत संशय नाहीं. त्याची तिसऱ्या वर्षी नेमणूक झाली, त्या वेळीं सिसरोनें त्याला एक पत्र लिहिलें, त्याचें मराठी भाषांतर आह्मी आमच्या वाचकांस सादर करितों. त्यांतील कित्येक भाग हल्लींच्या कालमानास लागू नसल्यामुळें ते गाळले आहेत, व त्यांच्या ठिकाणीं * * * अशा फुल्या घातल्या आहेत. हें पत्र फार चमत्कारिक आहे. याचें एकंदर स्वरूप, तें वाचून पाहिल्यावर सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे; यास्तव या ठिकाणीं त्याविषयीं फार सांगण्याची गरज नाहीं.

" हें पत्र पोहोंचण्याच्या अगोदरच तुला समजलें असेल कीं, तुझ्या कारभाराला आणखी एक वर्षाची मुदत मिळाली आहे. ही बातमी तुला अनेक जासुदांकडून कळली असेलच; तथा-

पि मला वाटलें, आपणही तुला लिहावें. कारण एशियां तुझी सुटका लवकर होईल असें दुसऱ्या कोणालाही जरी टलें नव्हतें, तरी मी तुला पत्रद्वारें तशा प्रकारची आशा दा वीतच गेलों. यांत माझा हेतु केवळ तुला आशेवर ठेवावें अ सा नव्हता. तर मला खरोखर वाटत होतें कीं, मी माझ्या दुसऱ्या अमलदारांच्या वशिल्यानें तुझी सुटका तिकडून लवक करवीन. परंतु तसें झालें नाहीं, यामुळें वाईट वाटावें हें स्वाभावि आहे. तथापि राज्यकारभारासारख्या दुर्घट कामांत गुंतलेल आमचीं मनें दुर्दैवानें खचूं देतां किंवा उद्विग्न होऊं देतां का मा नये. आणखी दुसरें असें; ज्याच्या कसुरीनें अपाय झाल असेल त्याला त्याबद्दल दुःख व्हावें, या न्यायानें पाहिलें असत तुला वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण सर्व कसूर माझी आ हे. तूं जातेवेळेस मला सांगितलें होतेंस व मागाहूनही पत्रद्वा कळविलेंस, तसें गुदस्तां तुझ्या जागीं दुसऱ्या कोणाची नेमणू क मीं करविली नाहीं, ही माझी चूक आहे. माझ्या मनांतील उद्देश असा कीं, तूं आणखी एक वर्ष तेथें राहिलास तर आ मच्याशीं मित्रभावानें असणाऱ्या राष्ट्रांचें कल्याण होईल, कि त्येक व्यापाऱ्यांचा उद्धटपणा नाहींसा होईल, व तुझ्या सद्गुणां मुळें माझी कीर्ति वाढेल; यासाठीं आणखी एक वर्षपर्यंत तुझी ने मणूक मीं करविली. परंतु हें मीं बरोबर केलें नाहीं, असें मला वाटतें.

" याप्रमाणें उघड रीतीनें मी आपली चूक कबूल करितों. परंतु तिच्यावर हुशारीचें झांकण घालून तूं आपलें शहाणपण व सौजन्य हीं दाखीव. जर तूं राज्यकारभारांत मेहनत घेतलीस, व आपली सर्व अक्कल कीर्ति संपादन करण्याकडे खर्च केलीस, तर मी खरोखर सांगतों, कीं तुला आणखी एक वर्ष श्रम पड ल्यानें आह्मांला अनेक वर्षें सुख होईल, व आमच्या मुलांबा-

ांचाही नांवलौकिक होईल. यासाठीं तुला माझी अशी विनं-
आहे कीं, तूं आपलें मन उदास होऊं देऊं नको, धीर सो-
नको, व स्वत: कामाच्या रगाड्याखालीं चूर होऊन जाऊं
को. तर, हुशार रहा व शेवटपर्यंत निश्चय सोडूं नको. तुझ्या
ातीं जो कारभार आहे, त्यांत नशिबावर हवाला ठेवून चाल-
ार नाहीं; त्यांत सदसद्विचार व हुशारी ह्यांचीच योजना
ाली पाहिजे. एखाद्या महान् व घोर लढाईच्या प्रसंगीं जर
तुझी मुदत वाढली असती, तर मी काळजींत पडलों असतों.
कारण लढाई ह्मणजे नशिबाचा खेळ होय; त्यांत काय होईल
हें सांगवत नाहीं. परंतु तुझ्या स्वाधीन असलेल्या अधिकारांत
नशिबाचें फारसें चालत नाहीं; सर्व तुझ्या गुणांवर व शहा-
णपणावर अवलंबून आहे. शत्रु विश्वासघात करतील किंवा
मित्र बंडावा करतील ही भीति नाहीं; पैशाची तंगी नाहीं; सा-
मुग्रीचो कमताई नाहीं; व सैन्यांत गडबड नाहीं. तथापि मोठ-
मोठ्या शहाण्या लोकांनाही असे प्रसंग आले आहेत. असें
झालें ह्मणजे, जसें एकाद्या उत्कृष्ट नाखव्याला कधीं कधीं
तुफानाच्या झपाट्याला नमावें लागतें, तसें त्यांना दैवाच्या
माराला नमावें लागतें.

" हल्लीं लढाईबिढाई कुठें कांहीं नाहीं. जिकडे तिकडे अ-
त्यंत स्वस्थता आहे. या गोष्टीमुळें जरी सावध असणाऱ्या सु-
काण्याला आनंद होतो, तरी गाफिल सुकाण्याला त्यापासून
हानि झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. तुझ्या अमलांत दोन प्रकार-
चे लोक आहेत. एक, तिकडचे मूळचे रहिवासी; हे पृथ्वींती-
ल सर्व लोकांमध्यें सुधारलेले व सुशिक्षित आहेत. व दुसरे इ-
कडून गेलेले रोमन लोक; हे वसुलाचे मक्ते घेऊन किंवा व्या-

पार करून श्रीमंत झालेले आहेत; व माझ्या कारकीर्दीत आपल्याला नफा झाला असें ते समजतात, ह्मणून मजवर लोभ ठेवतात. या लोकांमध्यें बऱ्याच भानगडीचे वाद असतात; त्यांपासून मोठे अन्याय व जुलूम होतात, व कधीं कधीं मारामाऱ्याही होतात. यामुळें तुला कामाची रगड असेल, हें मी जाणून आहें. हें काम मोठ्या महत्त्वाचें आहे व यांत शहाणपण फार लागतें, हें मला माहीत आहे. ह्मणूनच मी तुला पुन्हा एकवार सांगतों कीं, हें काम दैवानें होणारें नव्हे; याला शहाणपणच पाहिजे. तूं आपल्या मनाचें नियमन केलेंस तर तुझ्या अमलांतील लोकांच्या मनावर दाब ठेवण्याला तुला किती सुलभ जाईल ! मनाचा निग्रह करून तें लगामीं ठेवण्याचें काम फार दुर्घट आहे; व दुसऱ्यांना तें होणार नाहीं. परंतु तुला संवयी आहे; तुझा स्वभाव तसाच आहे; दुसऱ्याचें मन न दुखवितां त्यांना मर्यादेंत ठेवण्याचें तुझ्या अंगीं चातुर्य आहे; व तुला शिक्षणही अशा प्रकारचें मिळालें आहे कीं, तेणेंकरून कोणी कितीही दुराचारी असला तरी त्याला मार्गावर आणण्याचें सामर्थ्य तुला प्राप्त झालें आहे. द्रव्यलोभ, ख्यालीखुशाली इत्यादिकांविषयीं स्वतः तुझ्या मनाचा जर निग्रह असला—आणि तो आहे-तर एखाद्या दगलबाज व्यापाऱ्याला किंवा लुटारू मक्तेदाराला दावांत ठेवायाला कसली भीति आहे ? तुझें असें आचरण पाहून ग्रीक लोकांना सुद्धां वाटेल कीं, हा कोणी तरी पुराणपुरुष किंवा ईश्वरी अवतार आह्मांवर राज्य करण्यासाठीं आला आहे.

"मी तुला या संबंधानें लिहितों याचा उद्देश तूं वर लिहिल्याप्रमाणें वागावेंस ह्मणून नव्हे, तर त्याप्रमाणें तूं आजपर्यंत वागत आला आहेस, व हल्लींही तुझें वर्तन तसेंच

 [ग्रं-७९]

आहे, याबद्दल त्वां आनंद मानावा हा आहे. कारण ज्यानें तीन वर्षें एशियांत पूर्ण अम्मल बजावून तेथील पुतळे, चित्रें, सोन्यारुप्याचे संच, उंच उंच वस्त्रें, दासदासी, सुंदर सुंदर स्त्रिया, द्रव्य इत्यादि तिकडे विपूल असणाऱ्या कोणत्याही वस्तूंच्या नादीं न लागून, आणि संयमन व परिमिताचार करून, आपल्या मनाचें चलन होऊं दिलें नाहीं, त्याची किती वहावा करावी! आणि पुनः हें सदाचरण, ही नियत वृत्ति, व ही विमलता, हीं अंधारांत झांकली न रहातां सर्व एशिया खंडाच्या नजरेस पडावीं व सर्व लोकांच्या व राष्ट्राच्या कानांत गर्जावीं, यापेक्षां दुसरें काय पाहिजे? तुझ्या स्वाऱ्या पाहून तेथील लोकांना धास्ती वाटूं नये; तुझ्या खर्चामुळें त्यांना ददात लागूं नये; तुझ्या आगमनानें त्यांना भीति वाटूं नये; तूं जाशील तिकडे सर्वांना आनंदच आनंद व्हावा; हा प्रजापिडक नव्हे, तर आपला संरक्षक आहे, असें मानून प्रत्येक शहरानें तुझें आगतस्वागत करावें; हा दगेबाज चोर नव्हे, तर आपला पाहुणा आहे असें मानून प्रत्येक कुटुंबानें तुझी मान्यता व बोळवण करावी; यापलीकडे प्रतिष्ठा व कीर्ति ती कसली राहिली?

"तुला अनुभव आलाच असेल कीं वर सांगितलेले सद्गुण केवळ तुझ्याच अंगीं असले पाहिजेत इतकेंच नाहीं, तर तुझ्या हाताखालच्या सर्व कामदारांनींही त्याप्रमाणें आचरण केलें पाहिजे. आमच्या मित्रांच्या, आमच्या लोकांच्या, व आमच्या देशाच्या हितासाठीं त्यांहीं झटलें पाहिजे.

"ज्या लोकांना तूं आपल्या खासगी तैनातींत ठेविलें आहेस, किंवा जे नेहमीं तुझ्या स्वारींत फिरणार, त्यांच्या सर्व कृत्यांबद्दलच नव्हे, तर त्यांच्या सर्व भाषणांबद्दलही तूं

जबाबदार आहेस. परंतु याविषयीं फार लिहायाला नको. तुझ्या बरोबर लोक आहेत ते सुमार्गानें चालतील तोंपर्यंतच तुझ्या कृपेस पात्र होण्यासारखे आहेत. त्यांतून कोणी तुझ्या अब्रूची चाड बाळगीत नसला, तर त्याला सहज ताळ्यावर आणतां येईल. इतकें झालें तरी, तुझ्या गैरमाहितीमुळें कोणी आपमतलबी मनुष्यांनीं तुला फसवून तुझ्या औदार्याचा आश्रय केला असेल, असें अनुमान करणें साहजिक आहे. त्यांचा तुला संशय आला नसेल. कारण मनुष्य जितका जितका स्वतः सद्गुणी असतो, तितका तितका त्याला दुसऱ्याच्या दुर्गुणांचा संशय कमी येतो.

" मागील दोन वर्षांप्रमाणें या वर्षींही निष्कलंकपणानें वागून वाहवा करून घे. व्यासंग व सावधगिरी पूर्वीपेक्षां अधिक ठेव. सर्वांचें ऐकून घे; परंतु मतलब साधण्याच्या हेतूनें कोणी दुसऱ्याची चुगली किंवा खोटसाळ कागाळी करील तर मात्र कर्णद्वार बंद कर. तुझें मोर्तब ज्याच्या त्याच्या हातीं देऊं नको. तें जिवापलीकडे ठेव. शिपाई प्यादे ठेवणें ते पाहून ठेव. त्यांना निरुद्योगी ठेवूं नको. त्यांच्या हत्यारांवरून तुझी सत्ता दिसून यावी, त्यांचा जुलूम दिसूं नये, असें कर. सारांश, तुझ्या मुलखांतील सर्व प्रजेच्या कल्याणाची, त्यांच्या मुलाबाळांची, त्यांच्या अब्रूची व त्यांच्या सौख्याची तुला किती चाड आहे, हें सर्वत्र समजून येऊं दे. सर्वांना महशूर होऊं दे, कीं तुला समजलें तर, लांच व फरमास देणारा व घेणारा या दोघांनाही सारखें शासन होईल.

" परंतु यावरून तुझ्या हाताखालच्या नोकरांना तूं फार सक्तीनें किंवा विषम भावानें वागवावें, असें माझें ह्मणणें नाहीं. गेल्या दोन वर्षांत ज्यांच्या धनलोभाचा तुला संशय आला

नसेल, त्यांजवर किंवा त्यांच्यासारख्या मनुष्यांवर कसलेंही काम सोंपविण्याला हरकत नाहीं. परंतु ज्यांवर तुझी इतराजी झाली असेल, किंवा ज्यांविषयीं तूं कांहीं वाईट ऐकिलें असशील, त्यांला कसलेंच काम सांगूं नको, व तुझ्या अब्रूला धक्का लावण्याचें साधन त्यांला करून देऊं नको. मला माहीत नाहीं असा तिकडचा कोणी मनुष्य तुझ्या फार घसणीचा झाला असला तर त्याजवर कितपत विश्वास ठेवावा याचा नीट विचार कर. त्यांच्यांत भले व योग्यतेचे लोक नाहींत असें मी ह्मणत नाहीं; तसे पुष्कळ आहेत. परंतु आपण सावध रहावें तें बरें. कारण प्रत्येक मनुष्याचा स्वभाव कपटवेषाच्या अनेक घड्यांमध्यें गोपित असतो; व त्यावर, ह्मणतात तसें, परोपरीच्या पडद्यांचें आच्छादन असतें. त्याची वृत्ति, त्याच्या भिवया, त्याचे नेत्र, व बहुशः त्याची चर्या हीं सर्व मायावी असतात, व त्याच्या बोलण्यांत खरेपणा मुळींच नसतो. तूं तिकडच्या लोकांना अगदीं परकी आहेस, ह्मणून आपला कार्यभाग साधण्याकरितां ते तुझ्यावर लोभ ठेवतों असें दाखवितील. परंतु तुझा खरा हितचिंतक त्यांत क्वचितच सांपडेल. कारण, तूंच पहा, ते लोक एखाद्या खासगी मनुष्याची फारशी परवा बाळगीत नाहींत, परंतु अमलदारांच्या मात्र मागून नाचतात, हें आश्चर्य नव्हे काय ? असो. पण असल्या लोकांमध्यें जर स्वहितापेक्षां तुझ्यावर अधिक निष्ठा ठेवणारा कोणी आढळला, तर त्याला तूं मोठ्या उत्सुकतेनें आपल्या मित्रमालिकेंत गोंव. पण तसा कोणी नसला तर मात्र असल्या लोकांपासून राहवेल तेवढें दूर रहा. कारण ते काय करतील याचा नेम नाहीं. पैसा मिळविण्याच्या सर्व युक्त्या त्यांना माहीत आहेत. ते जें कांहीं करितात तें सर्व पैशासाठीं; व ज्याच्याशीं निरं-

तर संबंध ठेवावयाचा नाहीं, त्याच्या मताविषयीं ते बेफिकीर असतात.

" तसेंच, थोडे लोक खेरीज करून बाकीच्या ग्रीक लोकांशीं संबंध ठेवावयाचा तो मोठ्या सावधगिरीनें ठेविला पाहिजे. कारण ते बहुधा ठक व विश्वासघातकी असतात; व सदा पराधीन असल्यामुळें हांजी हांजी करण्याच्या कलेंत ते फार कुशल झाले आहेत. त्यांना उदार मनानें वागव. त्यांच्यांतील उत्तम असतील त्यांच्यांशीं स्नेह कर, व त्यांना तुझ्या घरीं बोलाव. परंतु त्यांच्याशीं अति सख्य मात्र करूं नकोस; तें बिनधोक नव्हे. कारण उघडपणें आमच्या इच्छेविरुद्ध जाण्याची जरी त्यांची छाती नाहीं, तरी ते आमचाचसा काय, पण स्वकीयांचा देखील मत्सर करितात. रोमन अमलदारापुढें हूं कीं चूं करण्याला जरी त्यांची माय व्याली नाहीं, तरी मनांतून ते आमचाच नव्हे, तर आपल्या लोकांचा देखील द्वेष करितात. * * * *

" पण, काय असेल तें असो, लिहितां लिहितां माझा झोंक, मी हुकूम करीत आहें, असा दिसूं लागला. पत्र लिहायाला बसलों, त्या वेळीं तुला हुकूम करण्याचा माझा उद्देश मुळींच नव्हता. कारण, जो मजपेक्षां विद्येनें कमी नाहीं, व ज्याचा अनुभव विशेषेंकरून अशा प्रकारच्या सर्व कामांत माझ्यापेक्षां अधिक आहे, त्याला " असें कर व असें करूं नको " असें मीं काय ह्मणून सांगावें ? परंतु मला वाटलें, तूं करीत आहेस त्याला माझी पूर्ण मंजुरी आहे असें तुला समजलें तर तुला बरें वाटेल; ह्मणून लिहिलें आहे. आतां तुझा बोज राहण्यासाठीं तूं काय केलें पाहिजे तें सांगतों.

" प्रथम, स्वतः तुझें आचरण शुद्ध व परिमित ठेव; पदरच्या लोकांना निरभिमानानें व मर्यादेनें वागव; स्नेह्यांची निवड

करतांना सावध व पमदस्ती रहा; गृहकार्यांत व्यवस्थिपणा व तालामाला राख. या नियमांस अनुसरून तुझें वर्तन असलें ह्मणजे तूं कितीही सख्तीनें कारभार केलास, व तुझे हुकूम कितीही जरब असले, तरी तुला कसलीही धास्ती बाळगायाला नको.

" तुझें न्यायदर्शन सख्त करडेपणाचें असलें पाहिजे; तें निर्विकार व अचल ठेविलें पाहिजे; व त्याला शिफारशीचें वारें लागतां कामा नये. परंतु फक्त तूंच हुशारीनें व निःपक्षपातानें न्याय करून फारसा उपयोग होणार नाहीं. तुझ्या हाताखालच्या कामगारांनींही तसेंच केलें पाहिजे. मला वाटतें, एशियाच्या राज्यकारभारांत न्यायप्रकरणासारखें दुसरें बहुविध काम नाहीं. ह्मणून त्यांत स्थैर्य व गांभीर्य हीं अवश्य असलीं पाहिजेत; व तीं पक्षपातापासून दूर असलीं पाहिजेत. इतकेंच नाहीं, तर पक्षपाताच्या संशयाच्याही पलीकडे असलीं पाहिजेत. तसेंच सुनावणीच्या वेळीं सौजन्य, चौकशीच्या वेळीं शांतता आणि विचार, व न्याय करतांना समदृष्टि हींही असलीं पाहिजेत.

" याच सद्गुणांनीं आक्टेव्हियस नुकाच लोकप्रिय झाला. पहिल्यानें त्याच्या कारकीर्दींत न्यायसभेंत असणाऱ्या शिपायांस काम नाहींसें झालें. कारण, प्रत्येक फिर्यादीला किंवा प्रतिवादीला पाहिजे तें व पाहिजे तितकें बोलण्याची मोकळीक मिळाली. हा विनयीपणा कदाचित् अतिशय झाला; परंतु आक्टेव्हियसाची बुद्धि स्थिर असल्यामुळें, त्याची एकदां खात्री झाली ह्मणजे कोणाच्यानेंही ती ढळवत नसे, ह्मणून फारशी भीति नव्हती. ज्या लोकांनीं दुसऱ्यांची मालमत्ता जुलमानें बळकाविली होती, त्यांना ती मालकांस परत द्यावी लागली; व ज्या अमलदारांनीं अन्यायाचे निवाडे दिले होते, त्यांना जशास तसें मिळालें.

" जेथें इतका उन्माद, इतकें अमर्याद स्वातंत्र्य, आणि इतका

अनावर स्वेच्छाचार हीं वास करतात, जेथें असंख्यात अमलदार आहेत, जेथें एवढें मोठें सैन्य आहे, इतकी मोठी कुमक आहे, सेनेत सभेचा अधिकार इतका मोठा आहे, अशा रोम सारख्या राजधानींत जर अशा प्रकारची सौम्यवृत्ति लोकमान्य झाली, तर एशियांत, जेथें आमचे इतके लोक, इतकीं शहरें व इतकीं संस्थानें एका मनुष्याच्या कह्यांत असतात, जेथें न्यायसभा नाहीं, सेनेत सभा नाहीं, जनसभा नाहीं, व दुसरा इलाज नाहीं, तेथें मुख्य अमलदाराची सुनजता किती गोड वाटेल? यासाठीं जो खरा थोर आहे, जो अंगस्वभावानें दयाशील आहे, ज्याचा दयाशीलपणा विद्येनें व अत्युत्तम कलांच्या अभ्यासानें वृद्धिंगत झाला आहे, त्यानें आपला अधिकार अशा रीतीनें चालवावा कीं, त्याच्या शिवाय दुसऱ्याचा अमल आपल्यावर नसावा असें त्याच्या हाताखालच्या लोकांना वाटावें.

"दुसऱ्यांवर जे अमल करितात त्यांचें सर्व लक्ष एका गोष्टीकडे असलें पाहिजे; ह्मणजे आपल्या प्रजेला होईल तितकें सुखी राखण्याकडे त्यांचे सर्व प्रयत्न असावे. हा नियम राजकर्त्यांनाच लागू आहे असें नाहीं. आपल्या स्वाधीन असलेल्या प्राण्यांचें हित करून त्यांना होईल तेवढें सुख द्यावें हें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्यकर्म आहे; मग ते प्राणी स्वतंत्र जन असोत, गुलाम असोत, किंवा मुकीं जनावरें असोत. या संबंधानें तूं फार हुशारी ठेविली आहेस असें सर्वमान्य आहे, याचा मला मोठा आनंद आहे. तुझ्या अमलांतील संस्थानांनीं नवें कर्ज केलेलें नाहीं; कित्येक शहरें कर्जाखालीं चुरडून गेलीं होतीं, त्यांचें कर्ज तूं वारलेंस; मोडकळीस आलेल्या व उध्वस्त झालेल्या अनेक शहरांचा तं जीर्णोद्धार केलास; तुझ्या प्रांतांत कोठें बंडबखेडा नाहीं;

१४-९८

राज्यकारभारांत सुज्ञ लोकांचा सल्ला घेण्याची तूं तजवीज ठेविली आहेस; तुझ्या प्रांतांतील कित्येक भागांत रक्तपात व लुटालूट चालत होती, ती तूं बंद केलीस; संपूर्ण प्रदेशांत स्वस्थता केलीस; चोर व दरवडेखोर यांना पिटाळून लावलेंस; श्रीमंत लोकांची विनाकारण नालस्ती कुचाळी करणारांचीं तोंडें बंद केलींस; करांचें ओझें सर्व लोकांवर सारखें पडावें असें केलेंस; लहानथोरांस तुझी भेट सहज होते; सर्वांच्या फिर्यादी ऐकण्याला तूं तयार असतोस; गरीब व निराश्रित लोकांना तुझ्या दरबारांतच नव्हे, तर, तुझ्या घरांत व निजण्याच्या खोलींत देखील मुक्तद्वार असतें; सारांश, तुझ्या राज्यांत दंड व दयाहीनता हीं मूळींच नाहींत; पहावें तिकडे सदयता, कोमलता व भूतदया ह्या भरलेल्या आहेत.

"आमच्या माजी अमलदारांनीं बसविलेल्या अन्याय्य, दुःसह व अह्मांला लांच्छन आणणाऱ्या करांपासून तूं एशियाला मुक्त केलेंस, त्यावेळीं किती मोठें काम केलेंस ! एक बडा गृहस्थ उघडपणें कुरकुर करितो कीं, सार्वजनिक प्रदर्शनासाठीं पैसा जमा करूं नये असा तूं हुकूम फर्माविलास, तेणेंकरून आपलें दहा लक्ष रुपयांचें नुकसान झालें. तूं कांहीं गैर केलें नाहींस. कारण रोममध्यें प्रदर्शन करण्याकरितां वर्गणी जमविण्याची चाल जर तशीच राहिली असती, तर किती अमर्याद रकमा उभ्या झाल्या असत्या ! * याबद्दल आमच्या

* रोमन अमलदारांमध्यें अशी चाल पडून गेली होती कीं, त्यांणीं जेथें कारभार करण्याकरितां जावें, तेथल्या अपूर्व चिजा, सोन्यारुप्याचे संच, पुतळे, तऱ्हेतऱ्हेचीं भांडीं वगैरे मिळेल तें बुचाडून आपल्या बरोबर रोम येथें घेऊन जावें. व तेथें त्यांचें

लोकांची कुरकुर मीं जेथल्या तेथेंच खुंटून टाकिली. मीं काय केलें, कीं १ ज्यावेळीं माझ्या प्रांतांतील संस्थानांनीं माझ्या स्मरणार्थ एक देवालय व पुतळा उभारण्यासाठीं पैसा खर्च करण्याचा ठराव केला, त्या वेळीं--जरी माझ्या गुणांमुळें त्यांनीं आपण होऊन स्वसंतोषानें तसें केलें होतें, जरी "देवालय किंवा पुतळा उभारण्याकरितां अमलदारांना पैसा घेतां येतो" असा स्पष्ट कायदा होता, जरी त्या स्मारककृत्यापासून माझा स्वतांचा कांहीं नफा नसतां उलटी रोम शहराला शोभा यावयाजोगी होती, जरी त्या देणगीचा स्वीकार केल्यानें मोठेपणाला बट्टा येत नव्हता, किंवा कायद्याची हरकत नव्हती, तरी मी तिचा स्वीकार केला नाहीं. कां तर, जे अमलदार असल्या देणग्यांस लायक नाहींत, किंवा ज्यांना त्या घेण्याला कायद्याचा प्रतिबंध आहे, त्यांना त्या न मिळाल्यास वाईट वाटूं नये.

"याकरितां तूं वागतो आहेस त्याप्रमाणेंच वाग; आणि तन मन एक करून आपल्या अमलांतील लोकांवर प्रीति करीत जा; हरएक प्रकारानें त्यांचें संरक्षण कर; व त्यांना देववेल तितकें सुख देण्याची इच्छा धर.

"दैवगत्या तुझी नेमणूक आफ्रिका, स्प्यानियर्ड, किंवा गॉल सारख्या रानटी व क्रूर लोकांवर जरी झाली असती, तरी त्यांच्या हितासाठीं झटून त्यांचें कल्याण तुला वृद्धिंगत

प्रदर्शन करावें; आणि अशा रीतीनें लोकांची मर्जी संपादन करावी. जेव्हां सिसरोच्या भावानें असा हुकूम केला कीं, आपल्या प्रदर्शनासाठीं कोणीं कांहीं देऊं नये, तेव्हा सहजच अमलदार नाखूष झाले, व रोमच्या लोकांना मौज पहाण्याचें बंद झाल्यामुळें तेही कुरकुर करूं लागले.—याला सिसरोनें काय उपाय केला, हें त्यानें आपल्या पत्रांत पुढें सांगितलें आहे.

करावें लागलें असतें. परंतु ज्यांच्यामध्यें सुधारणा आहे, इतकेंच नाहीं, तर ज्यांच्यापासून दुसऱ्या लोकांना सुधारणा प्राप्त झाली असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं, अशा लोकांवर जेव्हां आपण राज्य करितों, तेव्हां त्यांचें उसनें अगत्य फेडावें, हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे. जरी मी इतकीं कामें केलीं आहेत, कीं आळस व उतावीळपणा हे माझ्या अंगीं कोणीं लावूं शकणार नाहीं, तरी तीं सर्व कामें मीं, ग्रीक लोकांच्या ज्या कांहीं विद्या शिल्लक राहून परंपरेनें चालत आल्या आहेत, त्यांचा अभ्यास करूनच केलीं आहेत, असें कबूल करायाला मला ह्मातारपणीं कांहीं लाज वाटत नाहीं. मनुष्यमात्राबरोबर न्यायानें वागलें पाहिजे हें तर असूं द्या, पण या लोकांचे उपकार आमच्यावर झाले आहेत; यासाठीं ज्यांनीं आह्मांला ज्ञान दिलें त्यांच्याच कल्याणाकडे त्या ज्ञानाची योजना करण्याची उत्सुकता धरून आपण त्यांचे उतराई व्हावें, हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे. महाविख्यात ज्ञाता प्लेटो असें ह्मणत असे कीं, जेव्हां विद्वान् व ज्ञाते पुरुष राज्य करूं लागतील, किंवा जेव्हां राज्य करणारे विद्या व ज्ञान यांच्या अभ्यासाकडे आपलें लक्ष लावतील, तेव्हांच प्रजेला सुख होईल. याचा अर्थ इतकाच कीं, राज्य सुरक्षित राहण्याला राज्य करणाऱ्या पुरुषाच्या अंगीं विद्या व ज्ञान यांचें संमेलन झालें पाहिजे. पुढें कदाचित् आमच्या अखंड राज्यामध्यें असें सर्वत्र होईल; पण हल्लीं निदान एका प्रांतांत तरी तसें आहे. ह्मणजे ज्यानें बालपणापासून आपला बहुतेक काळ विद्या व ज्ञान संपादन करण्याकडे खर्च केला आहे, अशा पुरुषाच्या हातीं त्या प्रांतांतील मुख्य अधिकार आहे. *

---

* सिसरोनें आपल्या भावाची ही स्तुति केली आहे हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल.

" एका गोष्टीविषयीं तुला दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. त्या प्रांतांतून येणारे सर्व लोक तुझ्या सद्गुणांची, तुझ्या प्रामाणिकपणाची, व तुझ्या सदयतेची वाखाणणी करितात; परंतु तुझ्या अंगीं एक वाईट गुण आहे असें ते सांगतात; तो रागीटपणा होय. क्रोध येणें हें साधारण संसारामध्येंही क्षणिकबुद्धीच्या व हलक्या मनाच्या पुरुषाचें लक्षण आहे. परंतु राज्यकारभार चालविणाऱ्या पुरुषाची प्रकृति तापट असली ह्मणजे त्यासारखें दुसरें कांहीं अनिष्ट नाहीं. आतां, क्रोधाचें स्वरूप कसें आहे, व त्याजविषयीं विद्वानांचीं मतें काय आहेत, हें सांगण्याच्या भरीला मी पडत नाहीं. कारण, पत्रविस्तार होईल हें एक; आणि दुसरें, ग्रंथ वाचून तुला तें ज्ञान होण्यासारखें आहे. तथापि आपण ज्याला पत्र लिहितों त्याला ज्या गोष्टीची माहिती नाहीं, त्या गोष्टीची माहिती करून द्यावी, हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे. मी असें ऐकिलें आहे कीं, तुला राग आलेला नसतो तेव्हां तुझ्यासारखा मनमिळाऊ कोणी नाहीं; परंतु जेव्हां दुसऱ्याच्या औद्धत्यामुळें किंवा हेंकटपणामुळें तुझें मस्तक तापतें तेव्हां तूं इतका अनर्थ करतोस कीं, तुझी सुशीलता अगदीं नष्ट होते.

" आतां ज्या अर्थीं तूं आणि मी स्वपराक्रमानें व नशीबाच्या साहाय्यानें अशा दर्जाला येऊन पोहोंचलों आहों कीं, सर्व जग आपल्याविषयीं बोलणार आहे, त्या अर्थीं आमच्यामध्यें ढळढळीत दुर्गुण न राहूं देण्याविषयीं आह्मीं झटलें पाहिजे. हें खरें कीं, मनुष्यजातीला आणि विशेषेंकरून आमच्या वयाच्या मनुष्यांना अंगस्वभाव बदलणें किंवा एखादी जडलेली खोड एकदम काढून टाकणें फार मुष्कील आहे. परंतु तुला माझें सांगणें मिळून इतकेंच कीं, विवेक जागृत होण्यापूर्वीच जर क्रोध तुला

अनावर होऊन तुझ्या मनाला ग्रासूं लागला, तर त्याला प्रतिबंध करण्याची तयारी करण्याचा दररोज परिपाठ ठेवीत जा; आणि जितका जितका तो तुझ्या मनाला ग्रस्त करूं पाहील, तितका तितका तूं आपल्या जिभेवर दाब ठेवण्यास सावध रहात जा. मला वाटतें, राग आला असतां तोंड बंद करणें हा कधीं कधीं राग न येऊं देण्यापेक्षां मोठा सद्गुण आहे. कारण, राग मुळींच न येणें हें आत्मज्ञानाचें लक्षण आहे खरें; तथापि कधीं कधीं तें स्थूल प्रकृतीचेंही सूचक होतें. परंतु राग आला असतां आपलें मन व आपलें भाषण हीं आपले लगामीं ठेविणें, अथवा मुळींच न बोलणें, आणि मनाचा आवेश व संताप ह्यांना आपल्या हुकमांत ठेवणें, ह्या गुणांवरून अव्यंग शहाणपण जरी दिसलें नाहीं, तरी विलक्षण बुद्धि दिसून येते.

" यासंबंधानें, तुझ्या स्वभावांत मार्दव व सौम्यता हीं हळू हळू येत आहेत असें मी ऐकितों. तुला क्षोभ कसा होतो, तूं कसल्या अपशब्दांची योजना करतोस, किंवा तूं कोणती निंद्य वर्तणूक करतोस, हें कांहीं मला समजलें नाहीं. पण असला स्वभाव जितका विद्येला व सुशिक्षितपणाला कलंक लावणारा आहे, तितकाच अधिकाराला व मोठेपणाला लाजिरवाणा आहे, हें सांगितल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं. कारण, एकाद्याचा क्रोध जर अशाम्यच असला, तर तो क्रूर असला पाहिजे, व शाम्य असून त्याला तो दाबांत ठेवितां येत नाहीं तर तो बुद्धिबलशून्य असला पाहिजे.

" सर्वांकडून चांगलें ह्मणून घेण्याकडे तुझ्या बुद्धीचा व्यय होऊं दे. आह्मी साधारण प्रतीचे लोक असतों, तर सर्वांचे डोळे आमच्याकडे लागले नसते, व साधारण लोकांच्या आचरणाहून श्रेष्ठप्रतीचें आचरण ठेवण्याची तुला गरज पडली न-

सती. परंतु ज्या कामांत आह्मी पडलों अहों, त्याच्या महत्वाकडे व प्रभावाकडे पाहिलें ह्मणजे, त्यांत जर आह्मीं कीर्ति संपादन केली नाहीं, तर लोक आह्मांला नांवें ठेवायाला चुकणार नाहींत.

" हल्लीं हयात असलेल्या लोकांकडूनच बरें ह्मणून घेण्याकडे तुझी दृष्टि नसावी; तर, पुढें होणारे लोकही आपल्याविषयीं काय ह्मणतील, इकडे तुझें लक्ष असूं दे. या लोकांचें तुझ्याबद्दलचें मत यथान्याय होईल; कारण तें असूया व द्वेषभाव यांविरहित असेल. दुसरें हें लक्षांत ठेव कीं, तूं नांवलौकिक मिळवीत आहेस हा फक्त तुझ्यासाठींच नव्हे; तर आमच्या कुटुंबासाठीं व आमच्या मुलांबाळांसाठीं आहे. याकरितां, वंशजांच्या हिताकडे दुर्लक्ष केल्याचा बोल तुला न लागावा, ह्मणून खबरदारी ठेव.

" शेवटीं तुला इतकेंच सांगणें आहे कीं, आपल्या प्रकृतीला फार जपत जा, आणि मला व तुझ्या सर्व मित्रांना तुजविषयीं काळजी न लागे कसें कर. "

पुत्रास उपदेश.

[लॉर्ड बर्ले ह्या नांवाचा एक मोठा नामांकित मुत्सद्दी इंग्लंडांत एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दींत होऊन गेला. तो शहाणा, स्वभावानें शांत, आणि जगांतल्या व्यवहारांत अत्यंत कुशल असा होता. त्यानें आपल्या पुत्रास जें एक बोधपर पत्र लिहिलें आहे तें उत्तम सूचनांनीं भरलें आहे; किंबहुना, व्यवहारबोधरत्नांचें तें सर्वोत्कृष्ट कंठभू-

षण आहे असें ह्मणावें लागतें. त्याचें प्रतिबिंब आह्मी येथें आपल्या प्रिय वाचणाऱ्यांस सादर करितों.]

जिनें कोमल अंतःकरणानें व भक्तिभावानें बाळपणांत तुझें संगोपन केलें, त्या तुझ्या अनुपम मातेच्या सद्गुणांवरून व तुझ्या विद्याभ्यासावरून माझी खातरी आहे कीं, ईश्वराचें खरें ज्ञान व खरी भक्ति यांविषयीं तूं अज्ञान नाहींस. कारण परब्रह्म काय तें हेंच. आयुष्यक्रमणामध्यें आणि मरणानंतर सुख देण्यास समर्थ असें हें एकच साधन आहे. याशिवाय अन्य गोष्टी मिथ्या आहेत. त्यांपासून सुख कधीं प्राप्त व्हावयाचें नाहीं.

सदाचार आणि सद्भक्ति यांविषयीं तुझे गुरुजी तुला उपदेश करतीलच. तथापि पितापुत्राच्या नात्याकडे मी दुर्लक्ष केलें असें होऊं नये, व तुझा जनक असतांना सुखाचे मार्ग समजून घेण्याला तुला दुसऱ्याकडे पाहावें लागूं नये, ह्मणून आयुष्यामध्यें कसें वागावें याविषयीं तुला दोन शब्द सांगावे हें मला योग्य वाटतें. मी जें तुला सांगणार, तें तूं कितीही पुस्तकें वाचलींस तरी पूर्णपणें समजणार नाहीं. त्याला अनुभवच पाहिजे. याकरितां, ह्या अफाट संसारामध्यें प्रवेश केल्यावर, अनुभव नसल्यामुळें जगाला मोहित होऊन तूं निंद्य मार्गांत पडूं नयेस, ह्मणून तुला कांहीं नियम सांगून ठेवितों. तुझ्या स्मरणशक्तीला भार होऊं नये ह्मणून मी तुला दहाच नियम सांगतों; ते तूं मनामध्यें उत्तम रीतीनें ठेविलेस, तर त्यांपासून तुझें हित होईल व मला आनंद होईल. ते नियम येणेंप्रमाणें:—

१. ईश्वराच्या कृपेनें जेव्हां तूं वयांत येशील, तेव्हां लग्न करशील तें नीट विचार करून दूरवर दृष्टि देऊन कर. कारण, पुढें जें काय सुख दुःख होणार तें त्यापासून. लग्नाचा प्रसंग य-

ह्याच्या प्रसंगासारखा आहे. ह्मणजे दोहोंमध्येंही चुकी झाली तर ती होते एकदांच, पण तिचे परिणाम यावज्जन्म भोगावे लागतात. तुझी संपत्ति बरी असली तर गांवांतलीच मुलगी कर, व फुरसतीनें लग्न कर; संपत्ति बरी नसली, तर दूरची बायको कर, व लौकर लग्न कर. तिचा स्वभाव कसा आहे व तिचीं आईबापें लहानपणीं कोणत्या चालीचीं होतीं, याचा बारीक शोध कर. तीं कितीही सुशिक्षित असलीं, तरी निर्धन नसावीं. कारण नुसत्या सुशिक्षितपणाला कोणी किंमत देणार नाहीं. तथापि द्रव्यासाठीं नीच व कुरूप स्त्री करूं नको; केलीस तर लोक तुझी छीथू करतील, व तुलाही चिळस येईल. तसेंच एकादी खुरटी किंवा वेडगळ बायको करूं नको; कारण खुरट्या बायकोपासून तुला संतती बुटुकणी होईल, व वेडगळ बायको तुला पदोपदीं खालीं पहावयाला लावील.

आतां प्रपंचनियमांविषयीं ह्मणशील तर-तूं लोकांचा पाहुणचार बेताबाताचा कर. आपल्या ऐपतीप्रमाणें खर्च कर, त्यांत चेंगटपणा करूं नको; पण उगीच मौल्यवान जिन्नस घेऊं नको. खाण्यापिण्यांत व्यवस्थितपणानें खर्च करून कोणी भिकारी झाला असें मी आजपर्यंत ऐकिलें नाहीं. परंतु कित्येक लोक गुप्त दुर्गुणांत पैसा उधळतात, व मग आपल्या पाहूणचाराला बोल लावितात;-ह्मणजे कोणाला वाटावें यांची सर्व दौलत दुसऱ्याचें आगतस्वागत करण्यांतच गेली. तुझ्या पंक्तीस बसणारांमध्यें जर कोणी मद्यप्राशन करणारा असला, तर त्याला घराबाहेर घालवून दे. मद्यप्राशनाच्या व्यसनानें शरीराची खराबी होते, पैसा फुकट जातो, व अब्रूचें मातेरें होतें. आपल्या उत्पन्नाच्या तीन हिशांपेक्षां जास्ती खर्च कधींही करूं नको; व घरांत असेल त्याच्या तिसऱ्या हिशाहून

अधिक खर्चूं नको; नाहीं तर तुला सधन भिकाऱ्याप्रमाणें राहावें लागेल. ह्मणजे तूं दिसण्यांत श्रीमंत असलास, तरी पैशासाठीं तुला दुसऱ्याकडे तोंड पसरावें लागेल. आणि जो सदां गरजू असतो, त्याच्या जिवाला सुख किंवा समाधान कधींच नसतें. कारण कांहीं गरज पडली, कीं त्याला कांहीं तरी गहाण ठेवावें लागतें किंवा विकावें लागतें. आणि जो मनुष्य आपली एक एकर जमीन विकतो, त्याची एक शेर पत कमी झाली असें समजावें.

२. मुलांकडून विद्याभ्यास करीव, व तीं तुझ्या आज्ञेंत राहतील असें कर. परंतु त्यांना कडक रीतीनें वागवूं नको. त्यांची वाहवा करायाची ती चारचैंघांत कर, पण त्यांना बोलायाचें तें एकांतीं बोल. शक्त्यनुसार त्यांना लागेल तें खाणेंपिणें व वस्त्रप्रावरण देत जा. नाहीं तर तूं जीवंत आहेस तोंपर्यंत त्यांना वाटेल कीं, आपण बंदींत आहों; आणि मरणानंतर जें कांहीं तूं त्यांना ठेवशील त्याबद्दल ते मृत्यूचे आभारी होतील; तुझे होणार नाहींत. मला वाटतें, कित्येक आईबाप अविचारानें आपल्या मुलांचे फार लाड करितात, व कित्येक त्यांना तरवारीच्या धारेवर धरितात; ह्मणून तीं मुलें वाईट मार्गास लागतात. त्यांच्या मनाचा कल जरी वाइटाकडे असला, तरी तीं इतकीं दुर्व्यसनी होणार नाहींत. मुली लग्नाच्या झाल्या ह्मणजे त्यांचीं लग्नें करून दे; नाहीं तर त्या आपणच नवरे पाहूं लागतील. मुलांना लढाईचा धंदा शिकवूं नको; कारण जो त्या धंद्यावरच आपली उपजीविका करितो, तो प्रामाणिक किंवा धर्मभक्त राहील असें वाटत नाहीं, शिवाय त्या विद्येची हल्लीं गरजही नाहीं.

३. खेड्यापाड्यांनीं राहायाचें असलें तर धान्याची सामुग्री किंवा दुभत्याची सोई केल्यावांचून राहूं नको. कारण गृहकृत्याला लागणाऱ्या हरएक खर्चासाठीं पेटीची किल्ली काढणें ह्मणजे चाळणींत पाणी भरून ठेवण्यासारखें आहे. तुला जो पुरवठा लागेल, तो सोईवार मिळेल त्या वेळीं घेऊन ठेव; कारण हंगामाच्या वेळीं व बाजारभाव चांगला असला ह्मणजे ज्या जिनसाला तुला एक पैसा पडणार, त्याच जिनसाला पुढें गरजेच्या वेळीं तुला चार पैसे द्यावे लागतील. नातलग, मित्र, किंवा आग्रहानें ठेवून घेतले असतील ते, यांच्याकडून सेवा घेऊं नको; कारण त्यांची करणी थोडी पण हांव मोठी असते. जे मोहासक्त झालेले असतील, त्यांना चाकरीस ठेवूं नको; कारण त्यांचें मन त्यांच्या स्वाधीन नसतें. चाकर एक-दुसरा कमी ठेव, पण अधिक ठेवूं नको; त्यांना पोटाला यथेच्छ घाल, व पगारही चांगला दे; आणि मग त्यांजकडून ठोकून काम घेतलेंस तरी चालेल.

४. तुझ्या नात्यागोत्याचीं माणसें तुझ्या घरीं आलीं तर त्यांची खबर घे. त्यांना उत्तेजन दे व भलाइकीच्या सर्व कामांत त्यांना मदत कर. असें केल्यानें नात्याचा बंध दृढ होईल व तुझ्या पाठीमागें ते तुझा कैवार घेतील. पण हांजीहांजी करणाऱ्या व पुढेंपुढें नाचणाऱ्या लोकांना जोड्याजवळ देखील उभें करूं नको. कारण तुझा चालता काळ असेल तोंपर्यंत ते तुझ्या भोंवती घिरट्या घालतील व तुझे हातपाय दाबतील; परंतु तुझा काळ फिरला, ह्मणजे तुला ते ओळख देखील देणार नाहींत.

५. तुझ्या कितीही जिवाचा मित्र झाला, तरी त्याच्यासाठीं जामीन राहूं नको. जो दुसऱ्याचें कर्ज वारतो तो आपल्या नाशाला बोलावणें करितो. कांहीं दुसरा उपायच नसला तर, मर्जी असल्यास, कर्ज काढून झालें तरी त्याला रुपये उसनवार

दे व त्याचें लिहून घे. येणेंकरून तुझ्या पैशाला भीति नाहीं-शी होईल, व तुझ्या मित्राचेंही काम होईल. कर्ज काढायाचें असलें तर शेजाऱ्याकडून किंवा स्नेह्याकडून काढूं नको, परक्याकडून काढ; ह्मणजे कर्ज वारलें कीं निकाल झाला; पुढें त्या गोष्टीचें नांव नाहीं. नाहीं तर शेजाऱ्याचें किंवा स्नेह्याचें कर्ज काढिलेंस, तर परक्याला द्यायाचें तितकेंच त्यांना द्यावें लागून आणखी जन्मभर त्यांच्या उपकारांत राहणें भाग पडतें, व स्वातंत्र्याला मुकावें लागतें. पण कर्ज घेतलेंस तर, तें वेळेवर परत दे; कारण पैसा परत देण्याच्या कामीं जो मनुष्य वायदा पाळितो, त्याला कोणी कितीही रक्कम देईल.

६. तुझें फारच नुकसान केल्यावांचून गरीब मनुष्यावर तूं फिर्याद करूं नको. कारण, एक तर, त्याजवर फिर्याद केल्यानें तूं त्याच्याशीं आपली बरोबरी करून घेशील. आणि दुसरें, ज्याच्यांत दम नाहीं त्याजवर जय मिळवून मोठेंसें भूषणही वाटणार नाहीं. तसेंच आपला पक्ष न्यायाचा आहे अशी खात्री करून घेतल्यावांचून कोणाहीबरोबर वाद करूं नको. परंतु एकदा कंबर बांधलीस, ह्मणजे पैशाकडे व श्रमाकडे पाहूं नको; कारण याप्रकारें एक दोन फिर्यादी करून जिंकल्यास, ह्मणजे जन्मभर तुला फिर्यादीस जाण्याची गरज पडणार नाहीं.

७. कोणी तरी मोठ्या मनुष्याचा स्नेह ठेव, पण क्षुल्लक गोष्टींसाठीं त्याला तसदी देऊं नको. लहान लहान व अल्प मोलाचे नजराणे वारंवार देऊन त्याला खुष ठेव; आणि त्याला मोठीच नजर द्यावयाची असली, तर ती अशा तऱ्हेची असावी कीं, दररोज तिजवर त्याची दृष्टि पडेल. नाहीं तर

त्याला त्या देणगीचा विसर पडून तुझाही विसर पडेल, आणि तुझे बरोबरचे लोक तुझी बचेरी मात्र करतील.

८. वरिष्ठांशीं नम्रतेनें पण आपला मान राखून वागावें; सरोबरीच्यांशीं सलगीनें पण मुरवतीनें रहावें; आणि कनिष्ठांशीं फार सभ्यतेनें वागावें आणि कांहींशीं सलगी दाखवावी;—ह्मणजे लवून प्रणाम करणें, हात पुढें करणें, टोपी काढणें वगैरे लोकरिवाजाप्रमाणें करावें. पहिल्याप्रकारच्या वागणुकीनें तुझ्या बढतीस मार्ग होईल; दुसऱ्या प्रकारच्या वागणुकीनें, हा फार शिष्ट मनुष्य आहे अशी तुझी ख्याति होईल; आणि तिसऱ्या प्रकारच्या वागणुकीनें तुझें नांव होईल. (एकदा नांव झालें ह्मणजे तें कायम राहण्यास मुष्किल पडत नाहीं.) कारण साधारण लोक सभ्यतेला त्वरित भुलतात. तुसडेपणानें कांहीं दिल्यानें ते जितके वश होतील त्यापेक्षां त्यांच्याशीं फुकाची शिष्ट वर्तणूक ठेविली तर ते अधिक वश होतात. तथापि मी तुला सांगतों कीं, लोकप्रीतीच्या पाठीस, तूं फारसा लागूं नको; तरी तिच्याकडे दुर्लक्षही करूं नको.

९. जीव, अब्रू, व वतन हीं दुसऱ्याच्या हातीं देऊं नको. कारण तो तुझा शत्रु नाहीं होणार ह्मणून कशावरून ?

१०. कोणाची निंदा करूं नको, व थट्टेनें मर्मशब्द बोलूं नकोस. कारण, निंदेनें तुला मंडळींत थारा मिळणार नाहीं, व मर्मभेदक भाषणानें तुझे परममित्रही तुझे शत्रु होतील; कां कीं, आपण विनोदानें जरी कांहीं बोललों, तरी तें (खरें दिसण्यासारखें असलें तर) ज्याच्या मनाला लागतें, तो तें कधीं विसरत नाहीं.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय २३

ह्मातारपण.

केटोचें भाषण.

[सिसरोनें निरनिराळ्या विषयांवर जे लहान लहान लेख लिहिले आहेत, त्यांमध्यें ह्मातारपणावर एक निबंध आहे. मूळग्रंथांत हा निबंध संभाषणरूपानें लिहिलेला आहे. परंतु त्याचें मराठींत रूपान्तर करतांना बाकीच्या दोन पात्रांचें बोलणें गाळून, फक्त मुख्य पात्राचें ह्मणजे केटोचें मात्र भाषण घेतलें आहे.

हें किंवा या प्रकारचें दुसरें भाषण केटोनें कधीं खरोखर केलें, असें समजूं नये. यांत सिसरोनें आपलीं मतें दर्शविलीं आहेत. परंतु त्या मतांना भारदस्तपणा देण्याकरितां केटोसारख्या वृद्ध, विद्वान्, व अत्यंत स्वदेशाभिमानी गृहस्थाच्या मुखांतून तीं वदविलीं आहेत, इतकेंच.]

कित्येक लोक आश्चर्यानें मला वारंवार विचारतात—" कायहो केटो, तुह्मी इतके वृद्ध झालां आहां, तरी वृद्धपणाला तुह्मी कंटाळलां नाहीं, व वृद्धपणाचें ओझें तुह्मांला बिलकुल वाटत नाहीं, हें कसें ? " या प्रश्नाचें उत्तर आज मी तुह्मांस देतों, तें ऐका. मित्रहो, ज्या गोष्टीचें तुह्मांला एवढें आश्चर्य वाटतें, तींत आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाहीं. कारण, सुखानें व सन्मार्गानें राहाण्याचीं साधनें ज्या पुरुषांच्या ठायीं नाहींत, त्यांना कोणताही काळ कंटाळवाणा व असह्य वाटतो; परंतु जे लोक आपल्या आयुष्याचा सद्व्यय करण्यास झटतात त्यांना ह्मातारपणासारख्या अनिवार स्थितीपासून तिळमात्रही दुःख होत नाहीं. आश्चर्य पहा कीं, आपण ह्मातारे होईपर्यंत

वांचावें अशी सर्वांची इच्छा असते, पण ह्मातारपण प्राप्त झाल्याबरोबर ते ह्मातारपणाला त्रासतात ! हा केवढा असंबद्धपणा ? केवढा मूर्खपणा ? ते असें ह्मणतात कीं, " ह्मातारपण केव्हां आलें तें समजलें देखील नाहीं ! तें इतकें लवकर येईल असें आह्मांला वाटलें नव्हतें. " या लोकांना मी असें विचारितों, बाबांनो, वृद्धापकाळाच्या गतीविषयीं तुह्मांला भलतीच कल्पना करायाला कोणी सांगितलें होतें ? बरें तें असो. ह्मातारपण केव्हां आलें तें समजलें देखील नाहीं, असें तुह्मीं ह्मणतां, याचा अर्थ काय ? बालपण जाऊन तुह्मांस तरुणपण केव्हां प्राप्त झालें, तें तुह्मांला समजलें काय ? मग ह्मातारपणालाच तुह्मीं कां दोष द्यावा ? मित्रहो, जी वस्तु उत्पन्न झाली तिचा शेवट होणारच. झाडावर फळ येतें तें पक्क झालें ह्मणजे पडणारच. हा सृष्टिनियम आहे, व हाच नियम मनुष्यालाही लागू आहे. नियमित काळानंतर मनुष्यालाही अंतिम दशा प्राप्त होते व जसें झाडाचें पिकलेलें पान गळून पडतें, तसें त्याच्याही देहाचें विसर्जन होतें. हा नियम आह्मांस निमूटपणें पाळला पाहिजे. कारण, सृष्टिनियमांत फेरफार व्हावा अशी इच्छा करणें हें आकाशास गवसणी घालण्याचा प्रयत्न करण्यासारखें आहे.

" समानशीले व्यसनेषु सख्यं " या ह्मणीप्रमाणें, जेव्हां आह्मी ह्मातारे ह्मातारे एकत्र जमतों, तेव्हां ज्या गोष्टी ऐकूं येतात, त्या फार चमत्कारिक असतात. त्यांपासून तरुण लोकांना बोध होण्यासारखा आहे. याकरतां त्यांतील दोनच तुह्मांस सांगतों. कित्येक वृद्ध गृहस्थ असें ह्मणतात कीं, " ज्याअर्थीं आह्मांला ऐहिक विषयसुखें भोगतां येत नाहींत, त्याअर्थीं आह्मीं जगून तरी काय उपयोग ? " दुसरे कित्येक

असें रडगाणें गातात कीं, " आह्मांला आतां कोण विचारतो ? आह्मी ज्वानींत होतों त्यावेळीं आमच्या मागून गुणगायकांची गर्दी असे. परंतु आमचे हातपाय राहिल्याबरोबर आमची आठवण देखील कोणाला पडेनाशी झाली ! " आणखींही अशाच प्रकारच्या कागाळ्या दुसऱ्या कित्येकांकडून ऐकूं येतात. त्या सर्व लोकांना माझें असें उत्तर आहे कीं, ह्या तुमच्या कागाळ्या जर खऱ्या असत्या, व तुह्मी ह्मणतां ते अनिष्ट परिणाम ह्मातारपणामुळेंच झाले असते, तर माझी व माझ्यासारखे जे दुसरे वयातीत गृहस्थ आहेत त्यांचीही अवस्था तशीच झाली असती. परंतु वास्तविक प्रकार निराळाच आहे. आह्मी कधीं ह्मातारपणाविषयीं कुरकुर करीत नाहीं, विषयवासनांच्या बंधांतून मुक्त झाल्याचें आह्मांला दुःख होत नाहीं, व मित्रांकडून आमचा कधीं अपमान होत नाहीं. नुकत्याच मी ज्या कागाळ्या सांगितल्या, त्यांचा दोष माझ्या मतें कागाळ्या करणारांकडे आहे, त्यांच्या वयाकडे नाहीं. जे लोक मनाला आपल्या स्वाधीन ठेवितात, जे स्वभावानें तुसडे किंवा खिसखिशे नसतात, त्यांना ह्मातारपणापासून मोठेंसें दुःख होत नाहीं. परंतु जे असंतोषी व दुःशील असतात, त्यांचें वय कितीही असलें; तरी त्यांना कंटाळा आल्यावांचून राहणार नाहीं.

कोणी असें ह्मणतील कीं—" तुह्मांपाशीं द्रव्यादि साधनें विपुल आहेत, व लोक तेथें तुह्मांला मान मिळतो, ह्मणून ह्मातारपण तुह्मांला जड वाटत नाहीं. परंतु सर्वांच्याच नशिबीं असें कोठें आहे ? " होय. या ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ आहे खरा. परंतु तें सर्वथैव खरें नाहीं. ह्मातारा मनुष्य कितीही सुज्ञ असो, पण जर त्याला विपत्तीनें ग्रासलें असलें, तर त्याच्या जीवाला

समाधान वाटत नाहीं, हें खरें. परंतु तो जर अशिक्षित व मूर्ख असला तर प्रत्यक्ष लक्ष्मी त्याच्या घरीं पाणी वाहत असतांही त्याला म्हातारपण असह्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं, असें मला वाटतें. "कृतान्तकटकामलध्वजजरा" जी आहे, तिच्या संगें जर झगडा करायाचा आहे, तर सद्गुणशस्त्रांचीच योजना केली पाहिजे. या शस्त्रांचा अभ्यास लहानपणापासून करीत आलें पाहिजे. ह्मणजे वृद्धावस्थेंत त्यांचा चमत्कार दृष्टीस पडतो. अंत्यावस्थेमध्यें देखील सद्गुण आपला पराक्रम दाखविल्यावांचून राहत नाहींत, हें कांहीं थोडेंथोडकें नव्हे. सदाचरणाचा स्वीकार करण्यास एवढें कारण पुरे आहे. परंतु एवढ्यानेंच झालें नाहीं; सदाचारानें व सन्मार्गानें आपण वागत आलों आहों अशी मनाची खातरी असली ह्मणजे जो परम आनंद होतो, त्याची प्राप्ति व्हावी ह्मणूनही सत्कर्मीं वय घालविलें पाहिजे.

ह्मातारपण लोकांना दुःखप्रद कां वाटतें, याचा विचार केला असतां, चार कारणें दिसून येतात: १, ह्मातारपणीं कामधंदा चालविण्याचें सामर्थ्य राहत नाहीं; २, शक्ति नाहींशी होते; ३, सुखोपभोग बंद होतो; आणि ४, मृत्यु समीप येतो. यांपैकीं दरएक कारणाचें महत्त्व किती आहे तें पाहूं.

१. ह्मातारणीं कामधंदा चालविण्याचें सामर्थ्य राहत नाहीं असें ह्मणतात. परंतु कसला कामधंदा ? ज्यांत अंगमेहनतीचें कारण पडतें तो. पण ज्यांत अंगमेहनतीची गरज नाहीं, व जीं फक्त बुद्धीच्या जोरावर चालवितां येतात, अशीं कामें आहेत कीं नाहींत ? व तीं ह्मातारपणीं, अंगीं सामर्थ्य नसलें तरी, करतां येतील कीं नाहींत ? खचित येतील. मग कामकाज करण्याचें सामर्थ्य राहत नाहीं तें कसें ? वयातीत मनुष्य शारीरिक श्रम

करीत नाहींत, किंवा, शारीरिक श्रम करण्यास ते लायक नाहींत ह्मणून ते निरुद्योगी व निरुपयोगी आहेत असें जर ह्मटलें, तर जहाजावरचा सुकाण्याही निरुद्योगी व निरुपयोगी आहे असें ह्मटलें पाहिजे. कारण जहाज चालत असतां तो कांहीं मेहेनत करीत नाहीं. इतर खलाशांपैकीं कोणी शिडावर चढतात, कोणी वालें ओढतात, कोण गमताड उपसतात; तो मात्र एक सुकाणूं हातीं धरून स्वस्थ बसलेला असतो. खरोखर पाहिलें असतां, तरुण ज्वानाचें काम तो करीत नाहीं हें खरें. पण तो त्यांच्याहून मोठें व चांगलें काम करतो. सारांश, मोठमोठीं कामें बाहुबलानें अथवा अंगचापल्यानें होत नाहींत; त्यांना बुद्धि, गंभीरपणा, व विचार हेच गुण पाहिजेत, व हे गुण ह्मातारपणीं नष्ट होत नाहींत इतकेंच नव्हे, तर, ते विशेष तीव्र होतात.

पण स्मरणशक्ति कमी होते कीं नाहीं ? होय, तिचा उपयोगच जर केला नाहीं, किंवा ती जन्मापासूनच कोती असली, तर ती ह्मातारपणीं कमी होते, एरव्हीं होत नाहीं. ज्याला ज्या गोष्टीची काळजी आहे, तो ती कधीं विसरत नाहीं. मनुष्य कितीही वयोवृद्ध झाला, तरी आपण कोणत्या ठिकाणीं ठेव पुरून ठेविली आहे, किंवा आपलें देणें घेणें कोणाजवळ किती आहे, हें तो विसरला आहे असें मीं आजपर्यंत ऐकलें नाहीं. वकील, उपाध्ये, ज्योतिषी, तत्ववेत्ते यांची गोष्ट पहा. ते ह्मातारे झाले तरी त्यांना किती गोष्टींची आठवण असते ? सारांश, अभ्यास ठेविला ह्मणजे मानसिक शक्ति ह्मातारपणींही जशाच्या तशाच राहतात. याचीं उदाहरणें पुष्कळ सांपडतील. प्लेटो आपल्या ८१ व्या वर्षीं लिहितां लिहितां मेला. इसोक्राटीस यानें ९४ व्या व-

षीं एक ग्रंथ लिहिला; व त्यानंतर तो पांच वर्षांनीं मेला. त्याचा गुरु **गार्गियास** हा १०१ वर्षांचा झाला तरी काम केल्यावांचून कधीं राहिला नाहीं. **सोफोक्लिसानें** अति वृद्धावस्थेंत देखील काव्यें लिहिण्याचा क्रम सोडला नाहीं. एका प्रसंगीं त्याच्या मुलांनीं न्यायाधीशांपाशीं अशी फिर्याद केली कीं " आमचा बाप वेडगळ झाला आहे, त्याला जिनगीचें संरक्षण करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. याकरतां जिनगीची वहिवाट आह्मांकडे द्यावी. " न्यायाधीशांनीं सोफोक्लिसाला बोलावून आणून मुलांचें ह्मणणें काय होतें तें सांगितलें. तेव्हां सोफोक्लिसानें नुक्तेंच रचलेलें नाटक मोठ्यानें न्यायाधीशांना वाचून दाखविलें, व हें वेड्याचें काम आहे काय, असें त्यांना विचारलें. तें काव्य ऐकल्याबरोबर न्यायाधीशांनीं त्याला दोषमुक्त केलें.

सारांश, वृद्ध पुरुष निरुद्योगी असतात हें ह्मणणें खरें नाहीं. उलट ते उद्योगी असतात, हें वरील उदाहरणांवरून स्पष्ट दिसून येईल. कित्येक लोक मरण येईतोंपर्यंत नवीन नवीन गोष्टी शिकत असतात. याला प्रत्यंतर **सोलनचें** ध्या. सोलननें एके ठिकाणीं स्वतःविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, " मी ह्मातारा झालों आहें, तथापि दररोज कांहींतरी नवीन गोष्टीचें ज्ञान करून घेत असतों. "

२ वृद्धापकाळावर दुसरा दोष हा आहे कीं, त्या काळीं शक्ति क्षीण होते. या ह्मणण्यांत खरेपणा किती आहे तें पाहूं. उतार वयांत मनुष्याचें शरीर अशक्त होतें हें कबूल केलें पाहिजे. परंतु त्यावेळीं शक्तीची उणीव वाटत नाहीं. माझीच गोष्ट पहा. ज्याप्रमाणें हत्तीचें अथवा रेड्याचें बळ असावें असें तारुण्यावस्थेंत मला वाटलें नाहीं, त्याप्रमाणें पेहेलवानाचा जोर या वयांत असावा असेंही मला वाटत

नाहीं. आपल्या अंगीं जेवढी ताकद आहे, तेवढींतच आपण संतुष्ट असलें पाहिजे. इतकेंच कीं, आपण कोणतेंही काम हातीं धरलें तरी आपल्या अंगांत असेल तेवढी शक्ति त्या कामीं लावून तें शेवटास न्यावें. ह्मणजे त्यांतच प्रतिष्ठा आहे. आतां, जो वक्ता आहे त्याला निःशक्ततेपासून कांहीं तोटे आहेत खरे; कारण उत्तम वक्तृत्वाला मानसिक गुणविशिष्टता पाहिजे इतकेंच नाहीं, तर मोठ्यानें बोलतां यावें याकरतां शरीरही सुदृढ पाहिजे. परंतु यासंबंधानें देखील ह्मातारपणाला एका प्रकारचें श्रेष्ठत्व येतें; कारण वृद्ध मनुष्यांच्या वाणींत एका प्रकारचें माधुर्य असतें; त्यांची बोलण्याची शैली शांत व गंभीर असते, व त्यांचें भाषण बोधकारक असल्यामुळें ऐकणारांचीं मनें ते आकर्षण करून घेतात.

इतर सर्व सृष्ट पदार्थांना जो नियम लागू आहे, तोच मनुष्याच्या शरीरालाही लागू आहे. त्या नियमाप्रमाणें, उतार वयामध्यें तरूणपणाची शक्ति राहत नाहीं हें स्वाभाविक आहे; याकरतां त्या गोष्टीची खंत करीत बसणें हा केवळ वेडेपणा होय. जोंपर्यंत आपल्या अंगांत शक्ति आहे, तोपर्यंत तिचा उपभोग घ्यावा. परंतु ती नाहींशी झाल्यावर मात्र शोक करूं नये; कारण गेल्या गोष्टीचा शोक कितीही केला तरी तो व्यर्थ. सृष्टिकर्माचा मार्ग एक आहे, व तो सर्वांना सारख्या रीतीनें लागू होतो. त्या नियमाप्रमाणें आयुष्याच्या वेगवेगळ्या वयांत वेगवेगळी स्थिति ईश्वरानेंच ठरवून दिली आहे. त्यामुळें बालपणीं दुर्बलता असते; तरूणपणीं तरतरी असते; उतार वयांत स्थिरता असते; व ह्मातारपणीं पोक्तपणा असतो. तथापि मी कित्येक ह्मातारे पुरुष असे पाहिले आहेत कीं, ते नव्वद वर्षांचे झाले तरी लांबलांबच्या मजला पायांनीं करितात, सगळा

दिवस घोड्यावर असतात, व पाऊस किंवा थंडी ह्यांची कांहींच परवा करीत नाहींत. नियमित व्यायाम व परिमिताचार हे ठेविले तर म्हातारपणीं देखील ज्वानींतली शक्ति कांहीं अंशीं राखून ठेवितां येईल. परंतु जर पूर्ववयांत दुर्गुण व अत्याचार यांत काल गेला असला, तर म्हातारपणीं शक्ति राहणार नाहीं यांत काय आश्चर्य ?

बरें, म्हातारपणीं शक्ति नसते असें घटकाभर कबूल करूं; पण म्हातारपणीं शक्तीची एवढी मोठी गरज कोठें असते ? म्हातारपणीं शक्ति नसते म्हणूनच, ज्या गोष्टी तरुणांना कराव्या लागतात त्या म्हाताऱ्यांना कराव्या लागत नाहींत. आतां कित्येक म्हातारे मनुष्य इतके निःशक्त असतात कीं, त्यांच्या हातून महत्त्वाचें कसलेंच काम होत नाहीं. परंतु हा दोष म्हातारपणाचा नव्हे, त्यांच्या प्रकृतीचा आहे. प्रकृतिच वाईट असली तर मनुष्य कोणत्याही वयांत अशक्तच राहील. कित्येक तरुण अगदीं अशक्त असतात हें आपण पाहतों कीं नाहीं ? असें आहे तर म्हातारे अशक्त असले तर त्यांत काय मोठेंसें नवल ?

मनुष्यानें शरीरप्रकृतीला जपलें पाहिजे; तोलेल तेवढा व्यायाम केला पाहिजे; व शक्ति राखण्यासाठीं व ती जमविण्यासाठीं बाताबेतानें खोराक खाल्ला पाहिजे. असें केल्यानें शरीराला आरोग्य होईल. परंतु फक्त शरीराचें संगोपन केलें म्हणजे झालें असें नाहीं. मनाची व आत्म्याचीही उन्नति केली पाहिजे. व त्याकरितां, आपण शरीराची काळजी वाहतों त्यापेक्षांही अधिक मनाची व आत्म्याची वाहिली पाहिजे. नाहीं तर, ज्याप्रमाणें दिव्यांत तेल घालीत राहिलें नाहीं तर तो लवकरच विझेल, त्याप्रमाणें मानसिक शक्ति म्हातारपणीं विझून जाईल. शारीरिक मेहनत केल्यानें शरीराला थकवा वाटतो, परंतु मानसिक मेहनत केल्यानें मनाला उल्हास वाटतो.

कित्येक म्हातारे मुर्ख, भोळे, विसरे, व दुर्व्यसनी असतात. परंतु हे दोष म्हातारपणामुळें त्यांचे अंगीं येतात असें नाहीं. हे दोष त्यांचे स्वतःचे असतात. तारुण्यावस्थेंत विद्या संपादन न केल्यानें व सद्धर्मानें न चालल्यामुळें हे दोष अंगीं जडतात, व जसजसा मनुष्य वयातीत होतो तसतसे ते वृद्धिंगत होतात. उतार वयांत सर्वांनाच म्हातारचळ लागतो असें नाहीं. जे आपल्या मानसिक शक्तीच्या पोषणार्थ तरूणपणांत श्रम करीत नाहींत त्यांनाच तो लागतो. माझा एक मित्र आहे, तो वयानें इतका मोठा आहे कीं त्याला आतां दिसेनासें झालें आहे. तथापि त्यानें आपलें मन धनुष्याच्या दोरीप्रमाणें ठेविलें आहे. त्यामुळें घरांत त्याचा मोठा वचक आहे. अझून त्याला चाकरमाणसें भितात. त्याचीं मुलें—चार मुलगे व पांच मुली—मोठीं आहेत, तरी तीं त्याची मुरवत ठेवितात. असें असूनही तो सर्वांना प्रिय आहे, व यामुळें त्याचा संसार कसा सोन्यासारखा चालला आहे. सारांश, वृद्ध मनुष्य जर आपलें मन स्वाधीन ठेवितील व मरेतोंपर्यंत आपला मान राखून सदाचरण करतील, तर लोकही त्यांना मान दिल्यावांचून राहणार नाहींत.

३. म्हातारपणावर तिसरा आरोप असा आहे कीं, त्या वेळीं विषयसुखाचा उपभोग घेण्याला सामर्थ्य राहत नाहीं. हें जर खरें आहे, तर म्हातारपणासारखा भाग्यशाली दुसरा काळच नाहीं, असें म्हटलें पाहिजे. कारण ज्याच्या योगानें तारुण्यावस्थेला मोठेंच लांच्छन प्राप्त होतें तें म्हातारपणीं जर अजीबात नाहींसें होतें, तर म्हातारपणाची थोरवी किती वर्णावी ! विषयसुखवासनेसारखी भयंकर दुसरी उपाधि मनुष्याच्या मागें नाहीं. त्या वासनेच्या योगानें मनुष्याचे षड्रिपु प्रबल होऊन आपली मनकामना पूर्ण करण्याकरतां अगदीं

अनावर होतात. षड्रिपु अनावर झाले ह्मणजे काय अनर्थ होतात हें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. रंडीबाजी, व्यभिचार, व त्यांसारखे दुसरे अनाचार उत्पन्न होतात; राजद्रोहाला थारा मिळतो; व गुप्तपणें शत्रूला मिळून देशाचा घात करण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. सारांश, कसलाही अपराध असो, कसलेंही दुष्कर्म असो, त्याचें बीज विषयसुखवासनांत असतें. मन ही एक उत्तम देणगी ईश्वरानें मनुष्याला दिली आहे. परंतु विषयवासनांमुळें या ईश्वरी देणगीस विर्जण पडल्यासारखें होतें. ज्याच्याठायीं कामवासना प्रबल असते, त्याला मनाचें आकलन करण्यास जागा नसते. कारण, ज्या ठिकाणीं विषयवासनांची व्याप्ति असते, त्या ठिकाणीं सद्गुणबीजाला अंकुर देखील फुटत नाहीं. ज्याचें मन ऐहिक सुखोपभोगांत निमग्न होऊन गेलें असतें, त्याला कोणत्याही गोष्टीचा शांतपणें व सुरळीतपणें विचार करण्याचें सामर्थ्य नसतें; व हीच निमग्नता सदोदीत असली, ह्मणजे ती अंतरींच्या ज्ञानज्योतीला विझवून टाकते. यावरून विषयवासना किती अनिष्ट आहेत हें उघड होतें.

परंतु ह्मातारपणीं ऐहिक सुखांचें साधन नसतें काय ? पक्वान्नें रगडण्याचें व पेयांचे प्याले झोंकण्याचें सामर्थ्य नसतें हें खरें. परंतु त्यामुळें होतें काय ह्मणाल तर एवढेंच कीं, अजीर्ण व निद्राहीनता यांची पीडा टळते. दुसरें कांहीं होत नाहीं. संभाषणाचें सुख नाहींसें होत नाहीं. समान वयाचे गृहस्थ जमून ते जेवतांना किंवा अन्य प्रसंगीं निरनिराळ्या विषयांवर भाषण करितात त्या वेळीं त्यांना सुख होत नाहीं काय ? ज्यांनीं तरुणपणांत विद्या संपादन केली आहे, त्यांना ह्मातारपणीं त्या विद्येचें फळ भोगीत असतांना सुख हो-

त नाहीं काय ? ज्योतिषशास्त्राचा ज्यांनीं अभ्यास केला आहे त्यांना आकाशांतील ताऱ्यांची गति पाहून व तिजवरून गणित बांधून, अमुक दिवशीं अमक्या वेळीं सूर्यग्रहण अथवा चंद्रग्रहण होईल असें भविष्य करण्यांत सुख वाटत नाहीं काय ? जे निरनिराळ्या व्यासंगांत गढून गेले आहेत, त्यांना त्या त्या व्यासंगापासून सुख होत नाहीं काय ? विषयवासनांची तृप्ति होणें हेंच कायतें ऐहिक सुख असें समजूं नये. एका प्रसंगीं वृद्ध सोफोक्लिसाला कोणीएकानें विचारलें कीं–" काय हो, तुह्मी रतिसुखाचा उपभोग अजून घेतां काय ? " सोफोक्लिसानें उत्तर केलें—" ईश्वर करो आणि मला त्या गोष्टीची आठवण सुद्धां न होवो; ज्याप्रमाणें क्रूर व जुलमी राजाच्या तावडींतून मनुष्य पळून जातो, त्याप्रमाणें मी त्या रिपूपासून मुक्त झालों आहें. आतां मला त्याचें नांव देखील नको. " यावरून उघड होतें कीं, विषयवासनांच्या ठायीं आसक्ति धरिल्यानें खरें सुख होत नाहीं; षड्रिपूंपासून दूर राहिल्यानेंच तें होतें.

४. ह्मातारपणाचा एवढा तिरस्कार व कंटाळा येतो याचें चवथें व शेवटलें कारण, त्या वेळीं मृत्यु समीप आल्यासारखा वाटतो, हें होय. परंतु इतके दिवस या जगांत राहून, मृत्यूला भिण्याचें कारण नाहीं, हें तत्व ह्मातारपणीं देखील जर समजूं नये, तर समजावें तरी केव्हां ? या मानवी देहाचें विसर्जन झाल्यावर मनुष्याचें काय होतें, याजविषयीं दोन मतें आहेत. एका मताप्रमाणें देहाबरोबरच आत्म्याचाही नाश होतो, व दुसऱ्या मताप्रमाणें मरणानंतर आत्मा ज्या ठिकाणीं जातो, त्या ठिकाणीं तो अविनाशी होतो. या दोन मतांतून कोणतेंही मत खरें असलें, तरी मरणाला भिण्याची गरज नाहीं. मरणानंतर आत्म्याचा जर नाश होणार आहे, तर मृत्यूचें भय कां असावें ?

किंवा जर त्याला अविनाशी अशी स्थिति प्राप्त होणार आहे, तर मला वाटतें मरणाला भिण्यापेक्षां त्याची अपेक्षा करणें, हेंच जास्त युक्त होय. बरें तें असो. म्हातारपणींच मृत्यु जवळ दिसतो काय ? तो तरूणपणींही दिसत नाहीं काय ? उलट तरुणपणीं मरणाचा संभव जास्त असतो. त्या वेळीं एकादा रोग सहज होतो; त्यापासून क्लेशही मनस्वी होतात; व तो बरा करायाला फारच प्रयास लागतात. यामुळें थोडकेच लोक म्हातारपण पाहतात. असें आहे तर, म्हातारपणालाच आपण कां दूषण द्यावें ? इतकें खरें कीं, आपण दीर्घ कालपर्यंत जगूं अशी तरूण लोकांना आशा असते. परंतु ही आशा व्यर्थ आहे. कारण, जी गोष्ट क्षणभंगुर आहे ती चिरायु आहे असें मानणें, किंवा जी मिथ्या आहे ती सत्य आहे असें मानणें, हा शुद्ध वेडपणा नाहीं काय ? आपण संध्याकाळपर्यंत वांचूं असें खातरीनें कोणीतरी सांगेल काय ? परंतु दीर्घकाल म्हणजे तरी काय ? आयुष्यामध्यें दीर्घ काय आहे ? मनुष्याला शंभर सोडून दोनशें वर्षें जरी आयुष्य असतें, तरी तें दीर्घ म्हणतां आलें नसतें. कारण, ज्या कालाचा शेवट होतो तो कितीही मोठा असला तरी त्याला दीर्घ काल असें म्हणतां येत नाहीं. तासांवर तास, दिवसांवर दिवस, महिन्यावर महिने हां हां म्हणतां निघून जातात. एकदां वेळ गेला तो गेला, तो पुन्हा परत येत नाहीं; व पुढें काय होणार हेंही कळत नाहीं. याकरतां मनुष्याला जी आयुष्यमर्यादा नेमून दिली आहे, तींतच त्यानें समाधान मानून असलें पाहिजे. संसार म्हणजे एक नाटक आहे. नाटकामध्यें जसा कित्येक पात्रांचा भाग जास्त असतो, कित्येकांचा थोडा असतो, तसें कित्येक मनुष्यांचें आयुष्यमान अधिक असतें, कित्येकांचें कमी असतें.

परंतु मनुष्याचें आयुष्य कितीही थोडें असलें, तरी सन्मार्गानें व सद्धर्मानें राहण्यास तें पुरे आहे.

ज्याप्रमाणें वसंत ऋतुचा बहार सदोदीत राहत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्वानीचा नूर सदोदित राहत नाहीं. तरूणपणानंतर म्हातारपण यावें हें अगदीं स्वाभाविक आहे, व परिपक्क झालेलें फळ सहजगत्या गळून पडणें जितकें स्वाभाविक आहे, तितकेंच म्हातारपणाच्या शेवटीं मरण येणें हेंही स्वाभाविक आहे. याकरितां मरणाला भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

म्हातारपणाविषयीं मला सांगायाचें होतें तें मीं सर्व थोडक्यांत सांगितलें. आतां शेवटीं ईश्वरापाशीं माझें एवढेंच मागणें आहे कीं, तो तुम्हांला दीर्घायु करो व मी ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यांचा अनुभव घेण्यास तुम्हांला ठेवो !

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे

मैत्री.

मनुष्यस्वभावाच्या रचनेकडे लक्ष दिलें म्हणजे असें दिसून येतें कीं, मनुष्यमात्रांमध्यें परस्परांविषयीं एका प्रकारचा स्वाभाविक स्नेहग्रंथि आहे. मनुष्यांचा संबंध जितका लांबचा असतो, तितका तो ग्रंथि ढिला असतो; परंतु तो संबंध जितका जितका निकट होत जातो तितका तितका तो ग्रंथि घट्ट होत जातो. यामुळें परदेशस्थ लोकांविषयीं जितका आमचा प्रेमभाव असतो

त्यापेक्षां स्वदेशस्थ लोकांविषयीं अधिक असतो; स्वदेशस्थांविषयीं असतो त्याहून स्वनागरिक जनांविषयीं अधिक असतो; त्याहून स्वजातीय लोकांविषयीं अधिक; व आपल्या आप्तांविषयीं तर त्याहूनही अधिक असतो.

याप्रमाणें सर्व संबंधांमध्यें आप्तपणाचा संबंध जरी अगदीं निकट असला, तरी मैत्रीचा संबंध त्याहूनही विशेष आहे. ह्मणजे मैत्री ही आप्तपणापेक्षांही श्रेष्ठ आहे. कारण आप्तपणामध्यें जितक्या सद्गुणांची गरज असते, तितक्यांहून मैत्रीमध्यें अधिक सद्गुणांची गरज असते. उदाहरणार्थ उपकारबुद्धि घ्या. आप्तांमध्यें जरी परस्परांविषयीं उपकारबुद्धि नसली, तरी आप्तपणाचें नातें नाहींसें होत नाहीं; कारण, तें जन्मतःच जडलेलें असतें. परंतु मित्रांमध्यें जर उपकारबुद्धि नाहींशी झाली तर त्यांची मैत्री तत्क्षणीं नष्ट व्हावयाची. आतां सर्व मनुष्यांशीं जरी आपला स्वाभाविक संबंध असला, तरी मैत्री ही दोघांमध्यें, किंवा अशा अल्पसंख्येमध्यें मात्र असते. यावरून मैत्री जडण्याला किती कठिण अटी लागतात, हें उघड होतें.

परंतु मैत्रीच्या अटी कितीही कठिण असल्या तरी, त्या संभाळून मैत्री जोडणें अवश्य आहे. कारण, मनुष्याला संसारांतील ज्या नानाविध विवंचना असतात त्यांनीं त्याचें हृदय होरपळून जातें. त्यावर सांत्वनामृत घालणारा कोणी मित्र नसल्यास हें जीवित्व कोण सहन करूं शकेल ? आपण जसे कांहीं आपल्याशींच बोलतो आहों अशा रीतीनें हरएक विषयावर बोलायाला दुसरें कोणीतरी असावें, यापेक्षां अधिक सुखद काय आहे ? आपल्या ऐश्वर्यापासून आपल्याला जितकें सुख होतें, तितकेंच सुख मानणारा दुसरा कोणी असल्यावांचून त्या ऐश्वर्यांत कसली गोडी ? त्याप्रमाणेंच

आपल्या विपत्तीपासून आपल्याला जें दुःख होतें त्याहून तिज-साठीं अधिक दुःख करणारा मित्र असल्याविना विपत्ति तरी कशी सहन करतां येईल ?

ज्या ज्या वस्तूंची आपण अपेक्षा करतों, त्या त्या प्राप्त झाल्या असतां प्रत्येकीपासून एकच कार्य होतें. उदाहरणः संपत्तीच्या योगें सुखानें राहतां येतें; सत्ता मिळाली तर चार लोक आपल्या मागून असतात; किताब वगैरे मिळाल्यानें प्रशंसा होते; ऐहिक सुखाचें साधन प्राप्त झाल्यास त्या सुखाचा उपभोग घेतां येतो; आरोग्य असल्यास शरीराला व जिवाला आनंद होतो; इत्यादि. परंतु मैत्रीपासून अनेक कार्यें होतात. जिकडे जावें तिकडे ती समागमें असते; तिला कोणत्याही स्थानीं अटकाव नसतो; वेळ अवेळ हा भेद तिला नसतो; व तिचा कधीं कंटाळा येत नसतो; मित्र असला तर निराशेला थारा मिळत नाहीं. मित्र हे परस्परांच्या प्रतिमा होत. यामुळें मित्र एकमेकांपासून दूर असले, तरी परस्परांना जवळसे वाटतात; निर्धन असले तरी श्रीमंतसे वाटतात; अशक्त असले तरी सशक्तसे वाटतात; व (सांगितलें तर खरें देखील वाटावयाचें नाहीं) मरण पावले तरी जीवंत आहेतसे वाटतात; जरी या संसारांतील वस्तूंच्या मोलाविषयीं निरनिराळ्या स्वभावांच्या मनुष्यांमध्यें मतभेद असले, तरी मैत्रीच्या मोलाविषयीं सर्वांचें एकच मत आहे. कित्येक लोक ह्मणतात कीं, नीति ह्मणजे कांहीं नाहीं; साऱ्या तोंडच्या गोष्टी आहेत; बारीक रीतीनें पाहिलें तर एथून तेथून सारा दांभिकपणा आहे. याकरितां ते नीतीला तुच्छ मानितात. कित्येक मिळेल त्या भाजीभाकरींत समाधान मानतात; ते पैशाला तुच्छ मानितात; मानमरातब, पदव्या, अधिकार, कामगिऱ्या यांना कित्येक

तुच्छ मानितात; तसेंच ज्या वस्तु कित्येकांना प्रिय वाटतात त्याच दुसऱ्यांना तुच्छ वाटतात. परंतु मैत्रीची योग्यता सर्वांना सारखी दिसते. राज्यकारभारांत निमग्न झालेले पुरुष, ज्ञानासक्त होऊन विद्येच्या पाठीस लागलेले पुरुष, आपला प्रपंच चालवून असणारे जन, व विषयांध होऊन सुखोपभोगांत बुडालेले लोक,-या सर्वांना मनापासून वाटतें कीं, आपणांला कोणी तरी मित्र असावा; मित्रावांचून सर्व व्यर्थ. हेंचसें काय, पण आथेन्समधील टियोनासारखे जे जनद्वेष्टे व कुशील असतात, त्यांना देखील सोबत्याची गरज लागते. कारण त्यांच्या दुष्ट वृत्तीचें भांडें कोणाच्या तरी कपाळावर फोडण्यास त्यांना मनुष्य पाहिजे. सारांश, मनुष्याच्या संगतीची इच्छा असणें स्वाभाविक आहे. समजा कीं, कोणीं यक्षानें आपल्याला भर वस्तींतून उचलून नेऊन एकाद्या एकांत स्थानीं नेऊन ठेविलें; आह्मांला लागतील त्या वस्तु तेथें यथेच्छ पुरविल्या; परंतु आमच्या दृष्टीस मनुष्याचें मात्र तोंड कधीं पडूं नये असें केलें; तर याप्रकारचें जिणें आह्मांला सुखावह होईल काय ? किंवा देवानें प्रसन्न होऊन आपल्याला गगनामध्यें उड्डाण करण्याचें सामर्थ्य दिलें, तर या त्रिभुवनाची रचना पाहून अथवा आकाशांत चकाकणाऱ्या चांदण्यांचें सौंदर्य निरखून आह्मांला सुख होईल काय ? खचित होणार नाहीं. परंतु तेंच आह्मांला झालेला आनंद कळविण्यास दुसरें कोणी असल्यास आह्मांला किती सुख होईल बरें ? तात्पर्य, मनुष्यस्वभावाला एकलकोंडेपणा सहन होत नाहीं. जे लोक जगाचा त्याग करून अरण्यवास स्वीकारतात, त्यांना देखील जनवियोगाचा अनुभव येतो; कारण मानवसंगतीच्या अभावानें झालेली शून्यता भरून काढण्यासाठीं ते श्वापदांची किंवा निर्जी-

व पदार्थांचीही योजना करितात, असें आपण ऐकतों. सारांश, मनुष्य स्वभावांतून जर स्नेहभाव काढून टाकला, तर एक शहर किंवा एक घरही सुरक्षित राहणार नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर जमिनीची लागवड करण्याचें काम देखील बंद होईल. मैत्रीची किती जरूर आहे, व तिची शक्ति किती आहे, हें पाहणें असलें तर द्वेष व कलह यांजकडे नजर द्यावी ह्मणजे कळेल. ज्या घरांत किंवा ज्या राज्यांत कलह शिरतो, तें घर किंवा तें राज्य किती काळपर्यंत टिकतें? या प्रश्नाचें उत्तर मिळविण्यासाठीं इतिहास धुंडायाला नको. ज्यानें त्यानें आपल्या सभोंवार पाहिलें ह्मणजे कळेल.

आतां मैत्री कशापासून उत्पन्न होते? कित्येक लोक ह्मणतात कीं, दुर्बलता व पराक्रमशून्यता यांपासून मैत्री उत्पन्न होते; ह्मणजे, मनुष्याच्या अंगीं कर्तबगारी नसली अथवा सामर्थ्य नसलें, ह्मणजे आपलें कार्य साधून घेण्यासाठीं पराक्रमी व यशस्वी लोकांची तो मैत्री करतो. हें ह्मणणें जर खरें असलें, तर चार गोष्टी झाल्या पाहिजेत:-(१)मनुष्य जितका जितका स्वतः पराक्रमहीन असेल, तितक्या तितक्या प्रमाणानें तो अधिक मित्रसंख्या जोडील; (२)दोघां मित्रांपैकीं एक पराक्रमहीन व दुसरा पराक्रमी व सामर्थ्यावान् असेल; (३) इच्छित हेतु सफल झाल्यावर मैत्री नष्ट होईल; ह्मणजे गरज सरो व वैद्य मरो, हें वाक्य मैत्रीला लागलें पाहिजे; आणि (४) गरीब लोकांमध्यें मैत्री होणार नाहीं. परंतु या चोहोंपैकीं एकही गोष्ट खरी नाहीं हें आपण पाहतों. कोणाचीही मित्रसंख्या त्याच्या सामर्थ्याप्रमाणें अधिक उणी नसते. सामर्थ्य व मित्रांची संख्या यांचा कांहींच संबंध नसतो. समर्थाच्यामागून कार्यवादु लोक शेंकडो असतील, व एक कार्यवादु जन अनेक समर्थांच्या मा-

गून असेल; परंतु त्यांच्यामध्यें मैत्री उत्पन्न होईल ही कल्पनाही करायाला नको. तसेंच दोघां मित्रांपैकीं एक पराक्रमी व दुसरा शौर्यहीन, एक कुबेर व दुसरा कंगाल, असा नसतो. दोघेही बहुतकरून सारखेच कर्तबगार असतात, अथवा सारखेच गरीब असतात. तसेंच स्वार्थसाधन झाल्यावर खरी मैत्री नष्ट होत नाहीं. याविषयीं प्रमाणें देण्याची जरूरी दिसत नाहीं. वास्तविक प्रकार पाहिला असतां, ज्या लोकांची स्वार्थावरच नजर असते, ते लोक मैत्री जोडण्यालायक नसतात. जे आपल्यावरच अवलबूंन असतात, ज्यांना आपल्या पराक्रमाविषयीं खात्री असते, व ज्यांना दुसऱ्याची फारशी गरज पडत नाहीं, तेच लोक सख्य जोडण्यास विशेष योग्य असतात. अशांची मैत्री जडली ह्मणजे तिजपासून परस्परांना अनेक फायदे होतील हें निःसंशय आहे. परंतु ते त्या फायद्यांच्या आशेनें मित्रत्व जोडतात असें ह्मणतां येत नाहीं. यावरून दुर्बलतेपासून मैत्री उत्पन्न होते हें ह्मणणें खरें नाहीं. तिचें जनन दुसऱ्या कारणापासून असलें पाहिजे.

मनुष्यामध्यें प्रीति हा विकार उपजतच असतो; व आपला व्यापार चालविण्याला स्थान शोधण्यास तो सदा जागृत असतो. तें स्थान मिळाल्यावर तेथें तो आपली वस्ती करतो; आणि असें झालें ह्मणजे अमक्याची प्रीति अमक्यावर आहे असें आपण ह्मणतों. त्या दोघांच्याही प्रीतीची अदलाबदल झाली ह्मणजे त्यांची मैत्री झाली असें ह्मणतों. यावरून मैत्री ही स्वाभाविक आहे, हें उघड होतें. व ज्याप्रमाणें स्वभाव एकाएकीं पालटत नाहीं, त्याप्रमाणें खरी मैत्री एकाएकीं तुटत नाहीं.

ज्या अर्थीं स्नेहभाव स्वभावतःच मनुष्याच्या ठायीं आहे, त्या अर्थीं त्याची योजना ईश्वरानेंच केली आहे हें उघड होतें. आणि

याकरितांच मैत्रीची गणना सद्गुणांमध्यें केली पाहिजे; अर्थात् मैत्री हा एक सद्गुणच मानिला पाहिजे. असें आहे तर जे लोक स्वभावानें दुष्ट व अधर्माचरण करणारे असतात, त्यांच्यामध्यें इतर सद्गुणांप्रमाणें हाही सद्गुण वास करणार नाहीं. यासाठीं तसल्या लोकांमध्यें मैत्री असत नाहीं. मैत्री जडण्याला व ती कायम राहण्याला मनुष्य सत्यशील व सद्धर्मीच असावा लागतो.

मनुष्याच्या स्वभावांत जर कांहींच व्यंग नसतें, व सर्वच सज्जन आणि निखालस निर्मल असते, तर त्यांच्या मैत्रीला धोका आला नसता. ती त्यांच्या मरणापर्यंत कायम राहिली असती. परंतु सर्व प्रकारें निर्मल असे मनुष्य या जगांत सांपडणें अशक्य आहे. त्यांचे स्वभावही एकसारखे असणें अशक्य आहे. यासाठीं मैत्रीच्या स्थैर्याला अनेक अडथळे असतात. सर्वांना एकच मार्ग आवडतो असें नाहीं; अथवा सर्वांचे स्वभाव स्थिर असतात असेंही नाहीं. यामुळें मित्रांचा बेबनाव होण्याचा संभव असतो. बरें, इतकेंही करून त्यांची मैत्री कायम राहिली तरी ती बिनधास्त नसते. कारण, जर ते एकाच लाभाची इच्छा करीत असले—ह्मणजे पदव्या किंवा पैसा मिळविण्याची त्यांना समान उत्कटेच्छा असली—तर त्यांच्या मैत्रीला मोठीच भीति असते. धनलोभ व मानलोभ यांसारखे भयंकर शत्रु मैत्रीला दुसरे नाहींत. धनलोभ तर बहुतेकांना असतोच, व मानलोभ चांगल्या लोकांनाही असतो. तेव्हां मैत्रीला किती अडचणी आहेत, हें उघड होतें. तथापि ती कायम ठेवण्याला आपण झटलें पाहिजे.

मित्र कोणत्या प्रकारचा असावा याविषयीं दोन शब्द सांगणें जरूर आहे. आमचीं गुरेंढोरें किती आहेत, आमचें देणेंघेणें कोणाजवळ किती आहे, इत्यादि बाकीच्या

बहुतेक सर्व गोष्टींची आह्मांला सविस्तर माहिती असते. परंतु आमचे मित्र कोण कोण व किती आहेत हें आह्मांला खातरीनें सांगतां येऊं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? एखादा व्यवहार करतांना आह्मी आपल्या हिताहिताचा पूर्ण विचार करितों; ज्याच्याशीं संबंध ठेवायाचा असतो, तो कोणत्या प्रकारचा मनुष्य आहे याविषयीं बारीक चौकशी करितों. परंतु मैत्रीची गांठ बांधण्यापूर्वीं आह्मी तशी चौकशी करीत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय ? याकरितां मैत्री जोडतांना कांहीं गोष्टी ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. त्या ह्याः–जे संभावित, स्थिरबुद्धि, व स्थिरवृत्ति असतील त्यांचाच स्नेह करावा; इतरांचा करूं नये. स्नेह करण्यापूर्वीं त्यांची पुरी परीक्षा करावी; व ते कसास उतरल्यास त्यांची मैत्री करावी. कित्येक इतके पाजी असतात कीं, थोड्याशा लालचीनें देखील त्यांची किंमत समजून येते. कित्येक अंमळ वरच्या पायरीचे असतात. ह्मणजे थोड्याशा स्वार्थाकरतां ते मित्रद्रोह करणार नाहींत; पण स्वार्थाचा अंश अंमळ बराच अधिक दिसला तर ते आपलें स्वरूप प्रगट केल्यावांचून राहत नाहींत. कित्येक असे असतात कीं, पैशासाठीं ते मित्राची हानि करणार नाहींत; परंतु मानमरातब, पदव्या इत्यादिकांविषयीं त्यांची इच्छा इतकी बलवत्तर असते कीं, त्या वस्तु जर मित्रद्रोहानें मिळण्यासारख्या असल्या, तर मित्रद्रोह करण्यास ते कधींही चुकणार नाहींत. सारांश, मित्राची परीक्षा प्रसंगानुसार होते असें ह्मणतात तें खरें आहे. याकरतां चांगला मनुष्य पाहून त्याच्याशीं मैत्री करावी. तसेंच जे मोकळ्या मनाचे असतील ते मैत्री करण्यास पसंत करावे. कारण जो कुढ्या मनाचा आहे, तो आपलें मन मित्राला समजूं देणार नाहीं, व त्याच्या मनांत कपट

असल्यामुळें उभयतांच्या मनाचा मिलाफ होणार नाहीं. जो सुशील असेल व ज्याचे आचारविचार आपल्या आचारविचारांशीं मिळतील, त्याची मैत्री करावी. जो चांगला असेल तोच मैत्रीला पात्र होईल. कारण तो स्वतः चांगला असल्यामुळें त्याला आपल्या मित्राच्या चांगुलपणाचा संशय येणार नाहीं, व कोणी विघ्नसंतोषी मनुष्यानें त्याच्या मित्राविषयीं वाईट सांगितलें, तर त्याला तें खरें वाटणार नाहीं; तो मित्राचाच पक्ष घेऊन बोलेल.

मित्राशीं कोणत्या रीतीनें वागावें—ह्मणजे त्याजवर किती प्रीति ठेवावी—याविषयीं चार मतें आहेत. पहिलें, आपण आपल्या स्वतःविषयीं जेवढी काळजी वाहतों तेवढी मित्राविषयीं वाहवी; दुसरें, जेवढी मित्राची प्रीति आपल्यावर असेल, तेवढीच आपली त्याच्यावर असावी; तिसरें, आपल्याला जेवढी आपली योग्यता वाटत असेल, तेवढीच ती आपल्या मित्रालाही वाटावी असें करावें; व चवथें, आपला मित्र कदाचित् एकाद्या दिवशीं आपला शत्रु होईल असें मनांत बाळगून त्याच्याशीं वर्तन करावें. ह्यांत अगदीं खरें असें एकही मत नाहीं. पहा, आपण स्वतःविषयीं जेवढी काळजी बाळगितों तेवढीच मित्राविषयीं बाळगावी हें जर खरें, तर जी गोष्ट आपण स्वतःसाठीं करणार नाहीं, ती मित्रासाठींही करूं नये असें झालें. परंतु ज्या गोष्टी आपण स्वतःसाठीं करीत नाहीं त्या मित्रासाठीं करतों कीं नाहीं? पाजी मनुष्यांची मनधरणी करण्याचें आह्मांस आवडत नसतें; पण मित्रासाठीं पाजी लोकांची देखील विनवणी करण्यास आह्मी तयार होतों कीं नाहीं? तसेंच आत्मस्तुति करणें बरोबर नाहीं; पण आह्मी मित्राची प्रशंसा करितों कीं नाहीं? सा-

रांश, जें आपण स्वतःसाठीं करणार नाहीं, तेंच मित्रासाठीं करतों, असें दाखविण्यासाठीं पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील.

दुसरें मत असें आहे कीं, जेवढी मित्राची प्रीति आपल्यावर असेल, तेवढीच आपली त्याजवर असावी. या मताप्रमाणें आपण वागायाला गेलों तर आपल्याला एक तराजू व जमाखर्चाचें टिपण हीं नेहमीं बाळगावीं लागतील. कारण मित्र आपलें जेवढें कल्याण करणार, त्याच्या तंतोतंत आपण त्याचें करायाचें, त्याच्यांत तिळमात्र अधिक उणें करायाचें नाहीं, याकरतां, त्यानें केलेले उपकार जमा धरून आपण त्याजवर केलेले उपकार खर्चीं घालून, बाकी कोणत्या अंगास निघते, हें पाहण्यासाठीं तराजूची अवश्य गरज लागेल. व बाकी तर अंगावर ठेवायाची नाहीं; याकरतां नेहमीं हातांत तराजू घेऊन बसलें पाहिजे. परंतु खऱ्या मैत्रीमध्यें या प्रकारचा जमाखर्च होत नसतो. आपण कदाचित् जास्ती देऊं किंवा जास्ती घेऊं, ही भीति खऱ्या मित्रांना नसते. ज्या ठिकाणीं प्रीतीचा सौदा आहे, त्या ठिकाणीं देण्याघेण्याचीं खातीं नसतात.

तिसरेंही मत बरोबर नव्हे. कारण एकादा मनुष्य भिडस्त असतो; एकाद्याला आपले गुण काय आहेत हें माहीत नसतें; एकादा स्वभावतः निरुत्साह असतो. परंतु त्याची खरी योग्यता मित्रांना माहीत असून त्यांनीं त्याच्यासारखेंच ह्मणावें, हें बरोबर नाहीं. त्यांनीं त्याला धीर देऊन त्याचे गुण जनांच्या नजरेस आणिले पाहिजेत, व त्याची चहा होईल असें केलें पाहिजे.

चवथें मत राहिलें तें इतकें दुष्ट आहे कीं, त्याचा विचारही करूं नये. आपला मित्र एकाद्या दिवशीं आपला शत्रु होईल असें समजून त्याशीं वागावें, ह्मणजे अर्थात्

त्याशीं नेहमीं कपट करावें असें होतें. कपट करणें हा प्रीतीचा धर्म नव्हे, व जेथें कपट आहे तेथें प्रीतीचा प्रवेश होणार नाहीं. जेथें प्रीति नाहीं तेथें मैत्री नाहीं. या मताप्रमाणें वागणारे कोणी असले, तर ते मैत्रीस पात्र नाहींत; व त्यांची ओळख झालीच तर ती खरी मैत्री नव्हे. मित्र आपला शत्रु होईल असें मनांत वागवून मैत्री करण्यापेक्षां, जो एकाद्या दिवशीं कदाचित् आपला शत्रु होईल अशा मनुष्याशीं स्नेहच करूं नये हें चांगलें.

सारांश, मित्रांमध्यें परस्परांविषयीं अत्यंत प्रीतिभाव असला पाहिजे. त्यांनीं स्वतःचा स्वार्थ मनांत न आणतां एकमेकांचें होईल तेवढें हित केलें पाहिजे, व परस्परांत परकीपणा बिलकुल नाहीं असें समजून एकमेकांशीं वागलें पाहिजे.

मित्रत्वामध्यें पाळण्याचा मुख्य नियम असा आहे कीं, आपण मित्रापाशीं कांहींएक अयोग्य किंवा निंद्य गोष्टीचें मागणें करूं नये; व तसलें मागणें मित्रानें आपल्यापाशीं केल्यास आपण त्याला मान्य होऊं नये. कारण जी गोष्ट निंद्य आहे, ती आपण दुसऱ्यासाठीं केली तरी, आपला दोष कमी होत नाहीं. आपण एकवेळ दोषी ठरलों, ह्मणजे आपल्या मनाचें स्वास्थ्य नष्ट होतें; मनाचें स्वास्थ्य नष्ट झालें ह्मणजे प्रीतीचा झरा आटूं लागतो; व प्रीति नाहींशी झाली ह्मणजे मैत्री नाहींशी होते.

परंतु रास्त असेल तें करण्यास आपण सदा तत्पर असावें; मित्राच्या सांगण्याची वाट पाहूं नये. मित्राच्या कल्याणाची गोष्ट असेल त्यावेळीं आळस बिलकुल करूं नये; त्याला मोकळ्या मनानें सल्ला द्यावा; व कारण पडल्यास कठोर भाषणाचीही योजना करावी. जुन्या मित्रांना टाकून नवीन मित्र

जोडण्यास जाऊं नये. नवीन मित्र जर स्नेहपात्र असले, तर त्यांचीही मित्रमालिकेंत गणना करावी; परंतु असें करतांना जुन्या मित्रांकडे दुर्लक्ष करूं नये. मित्रांमध्यें जो बुद्धीनें, मानानें, किंवा द्रव्यानें श्रेष्ठ असेल, त्यानें इतर मित्रांच्या पायरीचाच मी आहें, असें समजून त्यांच्याशीं वागावें व आपला श्रेष्ठपणा त्यांच्यावर मिरवूं नये. या प्रकारची वागणूक मित्रांनींच करावी असें नाहीं; ती सर्वांनीं करावी. प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या बुद्धीचा किंवा द्रव्याचा लाभ दुसऱ्यांस देऊन जे आपल्याहून कमी योग्यतेचे असतील त्यांना आपल्या पायरीप्रत आणण्याचा प्रयत्न करावा. येणेंकरून जगामध्यें प्रीति, ज्ञान, व सुख यांची वृद्धि होईल.

मित्रांमध्यें जे कमी योग्यतेचे असतील त्यांनीं आपल्या भाग्यवान् मित्राचा हेवा करूं नये. त्याच्या मित्रसंख्येमध्यें आपली गणना झाल्यानें आपली योग्यता वाढली असें त्यांनीं समजावें.

मित्रांनीं परस्परांशीं नीतीनें वागलें पाहिजे. मित्रांच्या संगतींत नीतीविरुद्ध आचरण केलें असतां चालेल असें समजूं नये. कारण मैत्री ही नीतीची दासी आहे, अनीतीची नाहीं; नीतिमान् मनुष्याला दुसऱ्याच्या साह्यावांचून आपले चांगले उद्देश सिद्धीस नेतां येणार नाहींत. ह्मणून मैत्रीची योजना केली आहे. तिचा उपयोग जर अनाचारांत होऊं लागला तर ती तत्क्षणीं लयास गेल्यावांचून राहणार नाहीं.

परस्परांच्या मनांत परस्परांविषयीं पूज्यबुद्धि राहील अशा रीतीनें मित्रांनीं वर्तन ठेविलें पाहिजे. निंद्य भाषण करणें, हलकट शब्दांची योजना करणें, अयोग्य कृत्यें करणें, इत्यादि प्रकार नसावे

मित्रांमध्यें परस्परांना बोध करण्याचे व वाक्ताडन करण्याचे प्रसंग कितीएक वेळां येतात. अशा प्रसंगीं ज्याचा कमी पक्ष

असेल, त्यानें विषाद मानूं नये; कारण त्याचें कल्याण व्हावें अशी त्याच्या मित्राची इच्छा असते. परंतु मनुष्याचा स्वभाव असा कांहीं विलक्षण आहे कीं, खरें बोलल्यानें द्वेष उत्पन्न होतो, व "हांजी हांजी" केल्यानें सख्य होतें. मैत्रीमध्यें हांजी हांजी करण्याच्या स्वभावापेक्षां घातक दुसरें कांहीं नसेल. मित्राच्या सर्वच ह्मणण्यास जो मान डोलवितो, तो मित्राचा हितचिंतक नव्हे. कारण, मित्राचे दोष कायम राखण्यास व त्याला नाशाप्रत नेण्यास तो साधनीभूत होतो. याकरतां तोंडपुजेपणा न करतां खरें असेल तेंच बोलावें. पण फार संभाळून बोलावें; निरर्थक कडू भाषण करूं नये. व शब्दताडन करावेंच लागलें, तर त्याच्या हृदयाला टोंचतील अशा शब्दांची योजना करूं नये. मित्रानेंही अशा बोलण्याचा राग मानूं नये. खरें सांगितलें असतां ज्याला राग येतो त्याचें कल्याण होण्याची मोठीशी आशा नसते.

वर सांगितलेंच आहे कीं, मित्राशीं तोंडपुजेपणा करूं नये. तोंडपुजेपणा करणें हें मित्रत्वालाच शोभत नाहीं असें नाहीं; तर तें मनुष्यपणालाही योग्य नाहीं. मुखस्तुति करणाऱ्या मित्रापेक्षां उघड शत्रु बरा; कारण शत्रु असतो तो अनेक प्रसंगीं खरें बोलतो; परंतु तोंडापुरतें बोलणारा असतो तो नेहमीं खोटें बोलतो.

जे लोक खरोखर सद्गुणी नसतां आपण सद्गुणी आहों अशी शेखी मिरवूं पहातात, तेच स्तुतीला लुब्ध असतात. त्यांच्या मनाप्रमाणें कोणीं भाषण केलें ह्मणजे त्यांना वाटतें कीं, आपल्या गुणाचें योग्य वर्णन झालें. व तें ऐकून ते फार खूष होतात. परंतु अशा योगानें खरें काय तें त्यांच्या कानीं पडत नाहीं.

तोंडपुजेपणा करणारे लोक दोन प्रकारचे असतातः

एक हांजी हांजी करणारे; व दुसरे बाहेरून विरोध दाखविणारे. हांजी हांजी करणारे लोक बहुधा नोकर लोकांत असतात. धन्याच्या बोलण्यावर अतिशयोक्ति करण्याची त्यांची चाल असते. धनी अंमळ हास्यमुख झाला कीं, त्यांचा खदखदाट सुटतो. धन्याचें तोंड अंमळ दुःखी दिसलें कीं, त्यांना ओक्साबोक्शीं रडुं येतें. सारांश, धन्याच्या कलाप्रमाणें अतिशयोक्तीनें वागून धन्याची मर्जी संपादन करण्याची खटपट ते करतात. या लोकांविषयीं फार सांगण्याची गरज नाहीं, ते तेव्हांच ओळखतां येतात. परंतु बाहेरून मिथ्या विरोध दाखविणारे असतात त्यांनाही फार जपलें पाहिजे. कारण त्यांची मसलत एकाएकीं लक्षांत येण्यासारखी नसते. असले लोक आपले वरिष्ठ किंवा मित्र जें कांहीं ह्मणतात, याचा उलट पक्ष बळेंच उचलून त्यांच्याशीं वाद करण्याचें मिष करितात. व शेवटीं आपण हार घेऊन आपला मोड झाला असें दाखवितात. ह्मणजे दुसऱ्या पक्षाला स्वाभाविकपणें आनंद व एक प्रकारचा गर्व होतो. आपण शहाणा, व आपलें ह्मणणें खरें व तें प्रतिपादन करून दाखविण्याचें आपल्या अंगीं सामर्थ्य आहे, वगैरे त्याला वाटतें; व हे गूण जरी खरोखर त्याच्या अंगीं नसले तरी उलट पक्षाचा मोड झालेला पाहून त्याचा तो समज दृढ होतो. ह्मणून अशा प्रकारचें वर्तन करून मित्राला फसवूं नये.

येणेंप्रमाणें मैत्रीचे नियम पाळले असतां मैत्री चिरायु होईल. पण इतकेंही करून मैत्रीचे बंध तोडण्याचा प्रसंग दैवयोगानें आला तर ते जपून तोडावे; भांडण करूं नये; कठोर शब्द बोलूं नये; वर्म काढूं नये. सारांश, मैत्रीच्या स्थानीं वैर होईल असें करूं नये.